

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הֶקֶצֶה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 799 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 855 מחקר חדש
- אשבל רצון
 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 873 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
 915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
 925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
 למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
 957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
 975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
 המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
 993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
 1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
 היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
 1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
 1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
 1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
 'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
 1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי הפלשתינות הביזנטיות

זאב ספראי

הקדמה

בצלאל בר כוכבא לימד אותי מהי היסטוריה בכלל, ומהי היסטוריה צבאית בפרט. לא למדתי ממנו ישירות, אך ספריו שימשו עבורי מופת כיצד לקרוא מקור היסטורי קלאסי, וכיצד לעמתו ולאמתו אל מול כל מקור מידע אפשרי. ברוח זו, בהוקרה ובתודה אני מקדיש לכבודו את המאמר על כלכלת פלשתינה בין התקופה הרומית לתקופה הביזנטית.

*

לפני שנות דור (כעשרים וחמש שנה) סיימתי לכתוב את ספרי על כלכלת פלשתינה הרומית. לא הבחנתי שם בין התקופות, ועסקתי בכל התקופה מלאחר חורבן בית שני כיחידה אחת.¹ לא היה אז מספיק מידע על מנת לחדד את ההבדלים בין יחידות המשנה הכרונולוגיות. מאז התרחבו המחקרים, והמידע הארכאולוגי גדל עד מאוד. בזכותו אפשר להבחין ביתר דיוק בשינויים התקופתיים, כולל נתונים שלא הבנתי אז או לא הכרתי במלואם. מאוחר יותר עסקתי בכלכלת התקופה הביזנטית,² והצעתי כמה אבחנות בנושאים שבהם הכלכלה של התקופה הביזנטית הייתה שונה מזו של התקופה הרומית. בינתיים נוספו עובדות והתבררו תהליכים. המאמר ינסה לברר מה התחולל בתקופה הביזנטית, ובמה השתנה אופיו הכלכלי של האזור.

הגדרות

המאמר עוסק בשתי הפלשתינות בשנים 300-600 לספירה. ערי הנגב אינן חלק מהדיון, משום שהן נכללות בפלשתינה השלישית. המאמר מתמקד ביישוב שממערב לירדן, משום שהיישוב הכפרי ממזרח לו נחקר פחות. כמוכן, אף על פי שההתמקדות

1 ספראי, הכלכלה.

2 ספראי, המאה שנעלמה, עמ' 83-129.

היא בחלק שממערב לירדן, תהיה במאמר התייחסות לפרוכניקיות סמוכות – מצרים, סוריה, פלשתינה השלישית, ערביה וכו'.
 המעבר בין התקופה הרומית לביזנטית היה הדרגתי. ככלל, מקובל בהיסטוריה העולמית לראות בעליית הנצרות (ראשית המאה הרביעית) את המפנה והמעבר בין שתי התקופות.

הרקע ההיסטורי

תקופת השלטון הרומי-הביזנטי היא תקופה של יציבות פוליטית יחסית. אחרי המרידות היהודיות הגדולות שקטה הארץ במשך שנים ארוכות. אומנם היו עוד כמה גלי מהומות מקומיים. גל אחד התחולל בעת המרידה המכונה 'מרד גלוס', בשנת 351 לספירה. בשלב זה אין למרידה ביטוי ארכאולוגי ברור, ודי בכך כדי להצביע על ממדיה המצומצמים. המהומה נרמזת במקורות היהודיים,³ אך היעדר מידע חוץ-יהודי מקשה על ביורר היקפה. העדות הארכאולוגית היחידה היא אולי נומיסמטית – ריבוי מטמונים מאמצע המאה הרביעית, והטמנת מטמון בתקופת מרד זו.⁴ ייתכן שמחקר מדויק יותר יתארך את המטמונים כך שלא יוכלו לשמש מקור למרידה בשנה זו בדווקא. זאת ועוד, יש לתת את הדעת גם למה שלא נתגלה. חרף החפירות המרובות בארץ ככלל, ובגליל בפרט, לא התגלתה שכבת שרפה או הרס צבאי מתקופה זו.

בשלב מאוחר יותר היו מרידות השומרונים בסוף המאה החמישית ובתחילת המאה השישית. גם אלו לא חרגו מגדר מהומות מקומיות, וההד הארכאולוגי להן

3 'גייגר, 'המרד בימי יוליאנוס ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס', צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 202–208; שני הנושאים אינם קשורים זה לזה, אם כי הם סמוכים זה לזה מבחינת זמנם. למקורות לא יהודיים ראו D. Levenson, 'The Ancient and Medieval Sources for the Emperor Julian's Attempt to Rebuild the Jerusalem Temple', *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period* 35 (2004), pp. 409–460; idem, 'The Palestinian Earthquake of May 363 in Philostorgius, the Syriac Chronicon Miscellaneum, and the Letter Attributed to Cyril on the Rebuilding of the Jerusalem Temple', *Journal of Late Antiquity* 6 (2007), pp. 60–83

4 ז' ספראי ומ' וינר, 'מטמונים ומרידות: התפלגות מועדי ההטמנה של מטמוני המטבעות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-הביזנטית', קתדרה 101 (2001), עמ' 71–90. עדות נומיסמטית טובה יותר יש במטמון לוד, G. Bijovsky, 'Numismatic Evidence for the Gallus Revolt: The Hoard from Lod', *Israel Exploration Journal* 57 (2007), pp. 187–203 שם מצויים גם רמזים ארכאולוגיים נוספים.

אזורי לכל היותר.⁵ המאבקים הדתיים בין פלגי הכנסייה תופסים מקום רב בספרות, אך משמעותם לכלל תושבי הארץ הייתה מועטה. באזור הספר – בגולן, במדבר יהודה ובדרום הר חברון – היה מתח צבאי בעקבות פעילות הסרצנים. נושא זה עצמו העסיק חוקרים אחדים.⁶

כניסת הנצרות והשתלטותה היו תהליך גלובלי, אך בארץ הקודש היו לתהליך הכללי גם תופעות משנה מיוחדות. לעיתים התעוררו מהומות מקומיות ונוצרה מתיחות בין נוצרים לקהילות מאמינים פגניות.⁷ מתיחות דתית זו היה לה גם ביטוי חברתי. השלטון היה נוצרי בהצהרה, אך לא תמיד פרו-נוצרי בפועל. העילית הכלכלית נותרה בעיקרה פגנית, והנוצרים נמנו עם פשוטי העם. כידוע, המתיחות הדתית-החברתית התפרצה ומצאה לה ביטוי בקרב אגודות הספורט. המאבק בין שתי מפלגות הקרקס, בין אלו המכונים 'הצהובים' לבין אלו המכונים 'הכחולים', היה גם מאבק בין עשירים לעניים ובין נוצרים לפגנים. מאבקים בין חסידיהן של קבוצות הספורט השונות שימשו דרך ביטוי למתחים החברתיים והדתיים. גם מהומות השומרונים התפתחו מתוך מהומות ספורט אלו. עם כל זאת לא פגעו המהומות החברתיות בתשתית הכלכלית של הפרובינקיה. גל המהומות הפנים-נוצריות התחולל בכל המזרח, אך ייתכן שבארץ הקודש היה למאבקים אופי חריף יותר, בגלל מרכיב דומיננטי של נזירים מאורגנים. לנזירים היו כל התנאים לארגון מיליציה קנאית. היו להם אמצעים, מסורת של התניידות, ארגון מובנה, זמן פנוי וקנאות חסרת גבולות. כל אלו יצרו פוטנציאל של 'פיצוץ' חברתי-דתי בידי מיליציה מסוכנת, ש'שָׁשָׁה' מטבעה על כל הזדמנות לעורר מהומה. מטרתה הלא-מוצהרת – לא להחמיץ הזדמנות להפוך כל מאבק קטן למלחמה דתית סוחפת.

ההיסטוריונים של התקופה הביזנטית נותנים משקל רב לעיסוק במהומות המקומיות הללו. ברם במסגרת מאמר זה הן זניחות. אלו היו מהומות מקומיות, שהייתה להן השפעה אזורית וזמנית בלבד. לפיכך לא נרחיב בהן במסגרת זו.

5 ש' דר, 'עדויות ארכיאולוגיות למרידות השומרונים בתקופה הביזנטית', ד' יעקבי וי' צפירי (עורכים), יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ ישראל הביזנטית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 228-237; י' דן, חיי העיר בארץ ישראל בשלהי העת העתיקה, ירושלים 1984, עמ' 200-226.

6 קשה לבחור פרסומים מייצגים מתוך שלל הפרסומים הקיים. דוגמה עבור מאמר זה תשמש סדרת הספרים של אירפאן שחיד, שאותה סיכם בספרו I. Shahid, *Byzantium and the Semitic Orient before the Rise of Islam*, London 1988

7 כך למשל, בתקופת הקיסר יוליאנוס (361-363) היו מהומות אנטי נוצריות שעדות להם בכרוניקות של אבות הכנסייה ואולי גם בכרוניקות השומרוניות. עדויות אלו טרם נאספו וטרם נידונו. אך יש להדגיש שוב שהן השפיעו על אוכלוסיית הנזירים המקומית ולא על כלכלת הפרובינקיה.

במחקר מקובל להניח שהתקופה הביזנטית כולה היא תקופת שיא. להלן נסייג קביעה זו. עם זאת נראה כי אפשר לומר שהמאה הרביעית היא תקופת שיא בפלשתינה הראשונה. המצב בפלשתינה השנייה פחות ברור, ונדרון בכך מעט להלן. המאה החמישית היא כנראה תקופת ירידה בכל המזרח, כולל שתי הפלשתינות. טענתי זו מופיעה פה ושם כהערה נקודתית בחפירה זו או אחרת,⁸ אך טרם התקבלה במחקר. להלן נדרון בכך ביתר הרחבה. המאה השישית אף היא תקופת שגשוג ופריחה, עד לכיבוש הפרסי.

בשלהי התקופה פרץ משבר יישובי עמוק בעת פלישת הפרסים לארץ (610-628), וכמובן הכיבוש המוסלמי החרף את התמונה. המחצית השנייה של המאה השישית היא תקופה של רעידות אדמה, גלי מגפה, התפרצויות אבק ושאר מכות טבע.⁹ מכות אלו פקדו את כל המזרח התיכון, ומשמעותן הכלכלית עדיין צריכה עיון. רמזנו אפוא עד כה על סדרת בעיות ושאלות האופפות את שלהי התקופה הביזנטית במזרח כולו ובפלשתינות בפרט.

א. ענפי הייצור

אפשר לומר כי כלכלת פרובינקיית פלשתינה לא השתנתה במעבר מהתקופה הרומית לביזנטית. הייצור היה ברובו ייצור חקלאי של שלושת ענפי הייצור העיקריים (זיתים, שמן ודגנים). משאבי הקרקע והאקלים לא השתנו שינוי ניכר. אומנם במחקר בשנים האחרונות נעשו ניסיונות אחדים לגלות שינוי אקלימי, אך בכל מקרה אין מדובר בשינוי דרסטי המשפיע על חבלי הארץ מצפון לבאר שבע. עם זאת בולטים כמה ענפים שנסודו בתקופה הביזנטית או שהתפשטו מאוד ושינו צורה בתקופה זו.

ייצור זכוכית

במשנה ובתלמוד מצטיירת הזכוכית כחומר גלם נדיר. מספר הכלים המוכרים קטן ביותר. יהושע בראנד הקדיש ספר לתעשיית הזכוכית וניסה להציגה כענף תעשייתי מרכזי.¹⁰ דבריו הם בבחינת יצירת יש מאין, דיון מרובה במקורות מועטים, ואף שספרו מוקדש לזכוכית, למעשה הזכוכית נידונה רק בכמה עשרות עמודים, ויתר הספר מוקדש לנושאים אחרים. כאמור, כלי הזכוכית הנזכרים בתלמודים מעטים,

8 כגון רול ואיילון, אפולוניה, עמ' 65.

9 פוקס ואחרים, ענני אבק.

10 י' בראנד, כלי זכוכית בספרות התלמוד, ירושלים תשל"ח.

והם מתוארים כיקרים ונדירים. לעומת זאת בתקופה הביזנטית אנו עדים לקיומם של כבשני זכוכית רבים.¹¹

שמעון דר, שסקר את יישובי הכרמל, הצביע על כך.¹² כידוע נחפר בבית שערים גוש זכוכית גולמית גדול משלהי התקופה הביזנטית ונתגלו שרידי כבשן (שפורסם חלקית). מהזכוכית ייצרו את גושי הגלם ששווקו לעשרות בעלי מלאכה מקומיים.¹³ בחורבת ג'למה שבעמק זבולון (כשולי הגליל) נחפר בית חווה רומי ובו כבשן גדול.¹⁴ בעיירות רבות בגליל נמצאו שרידי זכוכית גולמית המעידים על תעשיית זכוכית ענפה. עדויות לכבשני זכוכית נתגלו בנחף, לאורך נחל נעמן, בעילוט,¹⁵ בחורבת זגג ליד כרמיאל של היום, בכפר יסיף ועוד. אזור הכבשנים משתרע גם בשרון הצפוני. אף בבית אליעזר נתגלה ונחפר ריכוז של כבשנים כאלה.¹⁶ ככל האתרים הללו הכבשנים הם מהתקופה הביזנטית. תפרושת מתקני הזכוכית מתרכזת בצפון הארץ, אך מתפשטת גם למרכזה.¹⁷ כך למשל נתגלו כבשני זכוכית באפולוניה,¹⁸ ביפו, ביבנה, בחורבת הרמס ועוד.¹⁹

11 גורין־רוזן וכצנלסון, זכוכית; הנ"ל, תעשיית הזכוכית; וכן Y. Gorin-Rozen, 'The Ancient Glass Industry in Eretz-Israel – a Brief Summary', *Michmanim* 16 (2002), pp. 7–18; idem, 'Remains of a Glass Industry and Glass Finds from Horbat Biz'a', *Atiqot* 70 (2013), pp. 49–62; N. Katsnelson, 'The Glass Finds from a Roman Period Farmstead at Tel-Qabu, South Ashqelon', *Atiqot* 71 (2012), pp. 29–34 חוקרות חרוצות אלו, כל אחת לחוד ושתיהן יחדיו, אחראיות לסדרת פרסומים של חפירות נקודתיות. בכל מאמר גם התייחסות מרחבית לתפרושת הכלים ובתי היוצר בסביבה. על פי בסיס הנתונים שלהן, שלא כאן המקום לפרט, ברור שהייתה תעשיית זכוכית מקומית בתקופה הרומית, אך כמות הכלים וכמות העדויות לתעשיית הכלים גדלה גידול דרמטי בתקופה הביזנטית – כבר במאה הרביעית, אך בעיקר במאות השישית-השביעית.

12 דר, כרמל, עמ' 191.

13 Y. Goren-Rozen, *The Mystery Slab of Beth She'arim*, <http://www.cmog.org/article/mystery-slab-beth-shearim>

14 וינברג, ג'למה.

15 ע' דללי-עמוס, 'עלוט', חדשות ארכיאולוגיות 121 (2009), מהדורה דיגיטלית).

16 ר' אבו רעיא, 'נחף', חדשות ארכיאולוגיות 125 (2013), מהדורה דיגיטלית); גורין־רוזן וי' חדרה, 'בית אליעזר', חדשות ארכיאולוגיות ק (תשנ"ד), עמ' 36; ח' טורגה, 'הדרה', חדשות ארכיאולוגיות 127 (2015), מהדורה דיגיטלית). העדויות משיחין טרם פורסמו. לדיון ארכאולוגי כללי ולא מעורכן ראו ד' בר"ג, כלי הזכוכית בארץ־ישראל בתקופה הרומית והביזנטית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ל.

17 זו מסקנתם של גלילי ואחרים, הים התיכון; וראו עוד לעיל, הערה 12.

18 רול ואילון, אפולוניה, עמ' 57.

19 גורין־רוזן וכצנלסון, זכוכית.

קשה לתארך את זמן פעילותם של מתקני הזכוכית. כאמור, הגוש בבית שערים הוא משלהי התקופה הביזנטית, ואילו המפעל בג'למה הפסיק לפעול במאה הרביעית ועיקר פעולתו במאות השנייה והשלישית. המתקן באפולוניה מהתקופה הביזנטית המאוחרת. ברוב המקרים התגלו רק זגי הזכוכית או שברי כלים, וקשה לתארך את תקופת הפעילות של בית המלאכה שטרם התגלה.

כאשר מתקני הזכוכית כה נפוצים, לא ייתכן שהזכוכית הייתה יקרה, כפי שעולה ממקורות חז"ל. למדים אנו אפוא שבימי חז"ל (התקופה הרומית) הזכוכית הייתה נדירה ובתקופה שלאחריה נפוצה יותר. גם ממצא כלי הזכוכית בחפירות מהתקופה הביזנטית רב יותר מאשר אלו שמהתקופה הרומית, אם כי אין בידינו נתונים כמותיים כוללים.²⁰

בירושלמי מופיע סיפור משלהי תקופת התלמוד על שתי חבורות (גילדות), שאחת מהן של זגגים.²¹ לצד זה נזכרת גם כוס של אנשי טבריה, כלומר בטבריה נוצרה כוס מיוחדת המעידה על תעשיית זכוכית גם בעיר הזאת. העובדה שייצור הזכוכית רווח בגליל מופיעה כבר במקור תנאי,²² אך מרבית העדויות מאוחרות יותר, ולכן מתבקשת המסקנה שלפנינו תהליך של התרחבות הענף בפלשתינה בכלל, ובעיירות הגליל בפרט. אפשר להסיק שבתקופה הרומית (ימי חז"ל) הייתה הזכוכית נדירה, ובתקופה הביזנטית הפכה נפוצה יותר, ומן הסתם הופנתה לייצוא. יש לציין כי עדיין אין עדויות לייצוא כלי זכוכית מן הגליל לערי הים ברחבי האימפריה הביזנטית, להוציא את מטעני הזכוכית הגולמית שנמצאו באוניות טרופות בחופי ארץ ישראל, המעידים על סחר בזכוכית גולמית ואולי גם על ייצוא של חומר גלם כזה.²³

גידול פשתן וייצור אריגי פשתן

מן המקורות התלמודיים עולה חשיבותו של ענף הפשתן. בתקופה הביזנטית הגיע הייצור לשיאו, וזכיתי לאסוף את המקורות במקום אחר.²⁴ חשיבות התוצרת הארץ ישראלית והשתלבותה במערך הכלכלי האימפריאלי ידועה כבר מ'אדיקט המחירים של דיוקליטיאנוס' משנת 301. שם נחשבת תוצרת בית שאן לטובה וליקרה ביותר באימפריה. כן משתמע מעדויות היסטוריות נוספות.

20 גורין-רוזן, תעשיית הזכוכית.

21 עבודה זרה ב, א (מ ע"ג).

22 ספרי דברים, שכה, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 417.

23 גלילי ואחרים, הים התיכון.

24 ז' ספראי, 'תעשיית הפשתן בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', ש' בונימוביץ ואחרים (עורכים), יישובים, אוכלוסייה וכלכלה בארץ-ישראל בעת העתיקה, תל אביב תשמ"ח,

עמ' 205-241; ספראי ולין, גבע.

באזור משמר העמק נחשפה ונחפרה סדרת מתקנים שהוצע לזהותם כמתקני פשתן.²⁵ הזיהוי לא הכרחי, אך גם אם הוא איננו נכון, הרי מדובר במתקנים בהיקף גדול מהתקופה הביזנטית. בשלב שני, עדיין במהלך התקופה הביזנטית, נבנה על גבי חלק מהמתקנים בית בד תעשייתי גדול, מסוג בתי הבד שעליהם ידובר להלן. מאז החפירות במשמר העמק חפרו נמרוד גצוב ועמיתיו מתקנים דומים מעל קיבוץ מדרך עוז, קילומטרים אחדים ממערב למשמר העמק.²⁶ ואם כן, המסקנה שזו עדות לגל של בניית מתקנים בקנה מידה אזורי – מתבקשת. החופרים שם מפפקים אם המתקנים אומנם שימשו לשריית גבעולים, אך טרם הוצע להם זיהוי סביר אחר. לכאורה עדיין לא ברור לאיזו מטרה שימשו. בארצות אירופה משקעים את קני הפשתן בארגזי עץ צמודים לנהר וניזונים מן הנהר. השהיית הגבעולים במים נחוצה לזירוז התליכי הפירוק של תאי הגבעול, ולכאורה הניסיון האירופי מחייב השהיית הגבעולים במים רוויי חמצן, ולא בתעלות השריה כמו במשמר העמק. ברם לאחרונה הייתי עד למציאתם של מתקני השהיית פשתן בספרד המסורתית; שם, באזורים הרחוקים מהנהרות, מושרים הגבעולים בכריכות שבהן המים עומדים, בריכות עמוקות בהרבה מאלו שבמשמר העמק, כך שהשערה שההשריה מחייבת מים רוויי חמצן נעדרת ביסוס. מתברר אפוא שאפשר להשרות גבעולי פשתן לא רק במי נהרות. בארץ ישראל, שבה הנהרות הזורמים מעטים, השתמשו כנראה בשיטה מקומית, מתקדמת ויעילה בהרבה מזו שבספרד המסורתית.

אם כן, העדות הארכאולוגית מצביעה על גל בנייה של מתקני עיבוד פשתן בתקופה הביזנטית, או לחלופין על מתקן אחר שנועד לתעשייה שונה. בתקופה זו גם מתפרסמים חוקים ביזנטיים הנוגעים לבתי האריגה ('גיניקה') של הפשתן בבית שאן. מותר אפוא לסכם בהירות שענף הפשתן התפתח בתקופה הביזנטית וזכה לתנופה רבה. כמובן, אפשר לטעון שלפנינו תופעה אזורית מצומצמת, אך היא משתלבת יפה בטיעון המרכזי של המאמר.

ענף הפשתן הוא ענף 'מופנה מסחר'. את הבגדים אין אוכלים, אלא מוכרים החוצה – ייצוא מהכפר וייצוא מהאזור. יתר על כן, כפי שהוסבר במאמר על

25 ספראי ולין, שם, עמ' 128-143.

26 גצוב ואחרים, מדרך עוז; הנ"ל, 'חפירות מדרך עוז, ח' אל-ח' שאש', חדשות ארכיאולוגיות 120 (2008, מהדורה דיגיטלית). ההצעה המופיעה במאמר, שהמתקנים נועדו לנטיעת כרמים, נראית בעיניי בלתי אפשרית וחסרת ביסוס. המתקנים מטויחים ועל כן אי אפשר לטעת בהם. אין בהצעה כל הסבר לתפקיד התעלות. על כן נותרנו עם ההסבר שהתעלות הללו שימשו לשריית פשתן; וייתכן שהן נועדו לענף אחר, ייחודי לתקופה ואולי גם לאזור. ייתכן שגם החציבה שעליה דיווח אבנר רבן בסקר נהלל היא מתקן דומה (א' רבן, סקר ארכיאולוגי של ישראל, מפת נהלל [28], ירושלים תשמ"ג, עמ' 15).

הפשתן, משאבי הקרקע לגידול פשתן באים על חשבון שטחים המתאימים לגידול דגנים, הווה אומר שהמשק המקומי מוותר על מזון לצריכה עצמית תמורת ייצוא, לצד ייבוא מקביל של דגנים.

סחר המשי

בתקופה הביזנטית התפתח מאוד הסחר עם המזרח (הודו, סין), בעיקר הסחר במשי, ואיתו גם סחר בתבלינים ובמצרכי מותרות אחרים. היו שני נתיבי סחר עיקריים, האחד דרך נמל אילת, ומשם ברגל עד נמלי המוצא באשקלון ובעזה, והשני מצפון לארץ ישראל, דרך נמלי סוריה. הנתיב הדרומי בוודאי הזין את כלכלת ארץ ישראל, שכן מצרכי המזון לשינוע וכלי השינוע באו מספר היישוב בפלשתינה הראשונה. פלשתינה השלישית סיפקה הן את האיום הביטחוני על המסחר, והן את ההגנה מפניו. הלגיון הרומי העשירי הוקדש לתחום הזה, וכלכלתו שימשה מנוף כלכלי לתושבי ספר המדבר. כל פרט ופרט במערכת זו הזין את כלכלת פלשתינה הראשונה. יש להניח שתושבי פלשתינה השנייה השתתפו בשולי סחר המשי שעבר מצפון לגליל. כבר בתלמודים יש רמזים על סוחרים יהודים המשתתפים בסחר המשי. סביר להניח שסוחרי ארץ ישראל השתתפו בסחר המשי, אך מספר העדויות לכך מועט ביותר. בחלק מהמקרים לא ברור האם הסוחר במשי הוא בבלי או ארץ ישראלי.²⁷ במקורות האמוראיים הקדומים מיוחסות ידיעות על משי למפרשי ימים ולסוחרים.²⁸ כלומר, אדם רגיל לא היה מצוי בסוגי המשי. במקורות מאוחרים יותר אנו שומעים על סחר במשי.²⁹

במדרשים הבתרת-תלמודיים מתואר סיפור אגדי שממנו משתמע שהסחר במשי הוא עבירה. ואכן, בתחומי האימפריה היה הסחר במשי תחת מונופול ממשלתי, והמדרש מספר על יהודים עשירים מאוד שנחשדו בהפרתו.³⁰ כן מופיע המשי בעוד אגדה.³¹ במדרש ארץ ישראלי אחר מסופר על אביו של שמואל, חכם בבלי, שעסק במשי. הרקע כמובן בבלי, אך המדרש הארץ ישראלי הבתרת-תלמודי (המאות החמישית-השישית) יודע לרמוז שעיסוק כזה משמעו ממון רב ואמון רב.³²

27 כגון בבלי, בבא קמא קיז ע"ב; תנחומא, דפוס ורשה, תרומה ב. אבל הסיפור בבבלי, כתובות פה ע"ב, המלמד שסוחר במשי נחשב עשיר, הוא אומנם סיפור בבלי, שכן החכם הנזכר הוא בבלי מובהק (ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט, עמ' 279).

28 ירושלמי, כלאים ט, א (לב ע"א).

29 כגון ירושלמי, בבא מציעא ד, ב (ט ע"ג), וסיפור אחר בבבא קמא ו, ז (ה ע"ג).

30 ויקרא רבה לד, יב, מהדורת מרגליות עמ' תשצו-תשצז.

31 בראשית רבה מ, יד (מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 385).

32 מדרש שמואל י, ג (מהדורת ליפשיץ, עמ' 40).

במדרש בתר-תלמודי אחר מובא מעשה בשני סוחרים, האחד 'לוקח מטכסין [משי גס], וזה לוקח אולוסירקא'.³³ מעניין לציין וחשוב להזכיר שבמדרש בתר-תלמודי אחר מתפאר המחבר שאין ארץ ישראל חסרה כלום, והדוגמה היא הבאת פלפלין מ'נצחנה' (זיהוי לא ידוע), פוסיאנין מצידון או מעכברא (שבגליל) ומטקסא (משי גס) מגוש חלב.³⁴ כידוע, במאה השש עשרה אכן שימשה גוש חלב מרכז חשוב לייצור משי. העדות על ייצור משי בגוש חלב קדומה אפוא, ומתחילה בתקופה הביזנטית. אם כן, אפשר לסכם ולומר שבתקופה הרומית המידע על השתלבות במסחר במשי מועט; בתקופה הבתר-תלמודית הביזנטית המידע מתרבה; ובמדרש ארץ ישראלי אחד אף מסופר על תעשיית משי בגליל.

תיירות ויבוא הון

ענף חדש שהתפתח בתקופה הביזנטית הוא התיירות. ארץ ישראל שימשה כארץ תיירות ויעד למאות – ואולי לאלפי – עולי רגל. עולי הרגל הביאו עימם מחלות, מגפות ומקבצי נדבות, אך הם הביאו גם הון. בד בבד עם התיירות הייתה גם זרימה אנושית של עולי רגל שהשתקעו בארץ והביאו את הונם איתם. תופעה רווחת עוד יותר הייתה של תרומות כספיות שתרמו עולי רגל. יש להניח שחלק גדול מהתרומות הגיע לכנסיות ולמנזרים, אך הם לא נשארו רק שם. ראשי הכנסייה השתמשו בכסף לבניית מבנים ולצרכים נוספים, ולעיתים חילקו ממנו לצדקה. אם כן, ההון המיובא הושקע בארץ. הספרות על כך מסועפת ביותר, אך אי אפשר לכמת את ההשפעה הכלכלית של הענף. אין לדעת אם גורם זה שולי או מרכזי.

קרמיקה

ענף נוסף שהפך בתקופה הביזנטית לענף ייצוא הוא הקרמיקה. קנקנים שימשו כאריזה לייצוא החקלאי של הארץ. נשוב ונדרון בכך להלן.

ב. מפעלים כלכליים

בתקופה הרומית נבנו בארץ מעט מפעלים כלכליים. נסללו כבישים, נבנו אמות מים (כולן לטובת הערים ולרווחת תושבי העיר על חשבון כוח הייצור הכפרי), ונבנו

33 משי טהור. תנחומא, בובר, תרומה א; תנחומא, דפוס ורשה, תרומה ב.

34 קהלת רבה ב, ב (מהדורת הירשמן, עמ' 138). סיפור המופיע במדרש בתר-תלמודי אינו מלמד בהכרח על זמנו, אלא על כך שזהו התאריך הקדום ביותר להופעת הסיפור, וייתכן שהוא קדום לעריכת המדרש. קהלת רבה נחשב מדרש ארץ ישראלי 'קדום', כלומר מהמאות החמישית-השישית.

נמלים. לא נבנו מפעלים לטובת המגזר הפרטי או לטובת החקלאות. בפרובינקיות אחרות, כגון גליה וספרד, נבנו סכרים גדולים ומפעלי מים רבי היקף. כך למשל בנה דיוקלטיאנוס סכר ענק על נהר פרת על מנת לאפשר חקלאות שלחין בתחום נרחב של עשרות קמ"ר.³⁵ לא כן בפרובינקיית פלשתינה. בפרובינקיה 'ש'לנו' נבנה הסכר על נחל תנינים. זהו מפעל ראוי לשמו, אך קטן היקף בהשוואה לסכרים האדירים בפרובינקיות אחרות.³⁶ בעיקרו הוא נועד להזרמת מים לעיר, וטחינת הקמח היא תוצר לוואי של הסכר.

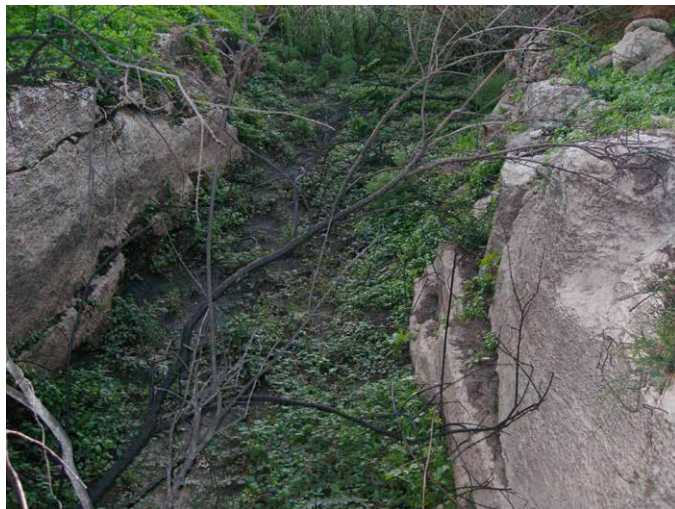
סלילת הכבישים שאפיינה את התקופה הרומית נעצרה אחרי המאה הרביעית. דומה שרשת הדרכים הגיעה למיצוי, והכבישים הקיימים הגיעו גם לערים החדשות שנוסדו. כביש ביזנטי יחיד נסלל מיפו לאפולוניה ולקיסריה, ושרידיו התגלו ליד מוזיאון הארץ בתל אביב.³⁷ הנמלים בארץ לא זכו בתקופה הביזנטית לפיתוח של ממש, ההפך הוא הנכון. גם הנמל בקיסריה וגם זה שבדרור לא שופצו באותה תקופה, אם כי המשיכו להשתמש בהם.³⁸ כנראה גם אמות מים חדשות לא נבנו בארץ, אף על פי שנבנו ערים חדשות. הכנסייה הנוצרית מיעטה להקים מפעלים לכללים, והתרכזה בכניית כנסיות. קשה לקבוע האם בתקופה הביזנטית הוציאה המדינה פחות ממון לצורכי בנייה ציבורית מאשר בתקופה הרומית, אך מכל מקום את בניית מבני השעשועים והשלטון החליפה בניית כנסיות. כזו כן זו איננה כלכלית. ראוי לציין שבגלל חשיבותה המיוחדת של ארץ הקודש נבנו בה כנסיות במספר רב יחסית. הזרמת כסף אימפריאלי לבניית כנסיות הייתה למעשה יבוא הון לארץ, ותרמה תרומה למשק האזורי.

35 ראו מאמרה של ציונה גרוסמרק, בקובץ זה.

36 למפעלים בפרובינקיות אחרות (בעיקר במערב האימפריה) ראו D. K. Jones, *Large-scale Water Management Projects in Roman Central-Southern Italy*, Columbia 2013; באומן ווילסון ('Quantifying the Roman Economy: Integration, Growth, Decline?'), idem [eds.], *Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems*, Oxford 2009, pp. 3–83 [at p. 37] מציגים סטטיסטיקה של כמות הסכרים הגדולים באימפריה: במאה הראשונה 73 מפעלים, בשנייה 64 מפעלים, בשלישית 51 מפעלים, רביעית 20, בחמישית 24, ובשישית 11. וספרות רבה נוספת. דוגמה חריגה לסכר קטן בקישון ראו נ' גצוב ואחרים, 'קיר קדום להגנה מפני סחף בגדת נחל שעל שבצפון מישור עכו', עתיקות 72 (2012), עמ' 93–99.

37 א', איילון, 'כביש ביזנטי ותגליות נוספות במוזיאון הארץ, סביב תל קסילה ישראל', עם וארץ ד (תשמ"ח), עמ' 9–33.

38 A. Raban, 'The Inner Harbor Basin of Caesarea: Archaeological Evidence for its Gradual Demise', idem and K. G. Holum (eds.), *Caesarea Maritima: A Retrospective after Two Millennia*, Leiden 1996, pp. 628–666

איור 1. חציבת תעלת ניקוז המים של מי נחל דליה (ייבוש ביצת חוארית) (צילום: דינה ספראי)

עם זאת ראויים לציון כמה מפעלים שמטרתם לנקז את נחלי השרון. מנהרת 'אל משרף' שניקזה את ביצות הרצליה, ופריצה ברכס הכורכר להסדרת נחל פולג.³⁹ איננו יודעים מתי נחצבו המתקנים הללו, אך היישובים שנהנו מייבוש הביצות נוסדו במאה השישית, כך שסביר שגם המתקנים הללו הם מהתקופה הביזנטית. מפעל קצת יותר גדול וחשוב נבנה בעמק החוף הצפוני. בשפך ואדי מ'לח (נחל דליה)⁴⁰ – שטחי החקלאות אשר בראשית ההתיישבות הציונית היו מכוונים ביצת 'חוארית' – נבנתה תעלה לניקוז הביצה שנוצרה בו. המפעל נוצר מטבעו לטובת השטח החקלאי, ועליו נבנה גשר ששימש בסיס לכביש דור קיסריה (איור 1). מפליא שהמפעל טרם זכה לניתוח מדעי, על אף ששרידיו גלויים בשטח. גם כיום משתמשים בו, ודרכו עובר הצינור המודרני שנועד לאותה מטרה. לפי השתלבותו של מפעל הניקוז במערך הכבישים בסביבה, מתברר שהוא נבנה בתקופה הרומית לפני הקמת הכביש מקיסריה לדור. לכך אפשר לצרף סכרים אחדים לרוחב נחלים, או לאורך

39 רול ואיילון, אפולוניה, עמ' 180-181.

40 פרצת הנחל היא מפעל מרשים, שאינו מוכר לציבור ואיננו מטופח. היא נמצאת מתחת למחלף יוקנעם בן זמננו, וצינור הניקוז המודרני עובר גם הוא בתוך המפעל הקדום. בדפנות הפרצה חציבה לבסיס הכביש הרומי (דור קיסריה), ומעליה גשר עותמני שלם, צר יותר מאשר הגשר הרומי.

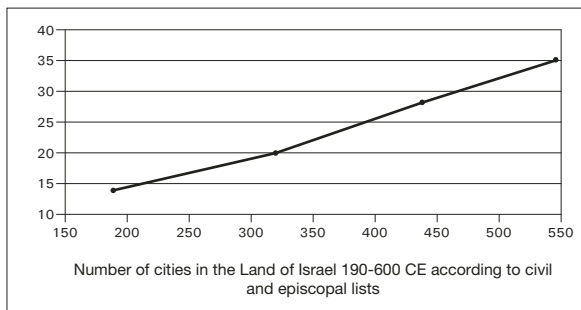
הנחל להסדרת זרימתו. או מפעלים בעלי היקף וחשיבות מקומית בלבד. אם כן, אפשר לסכם ולומר כי בסך הכל היה פיתוח התשתיות הכלכליות מצומצם ביותר. התהליכים שאעסוק בהם לא התחוללו ביום אחד, אלא היו תהליכים ממושכים. לדעתי, על אף היציבות הפוליטית במעבר בין התקופה הרומית לתקופה הביזנטית, התחולל שינוי עמוק בכלכלה של פרובינקיית יהודה. התקופה הרומית מאופיינת במצב אחד, והתקופה הביזנטית – במצב שונה.

נסיים פרק זה בהערה מתודולוגית. בספרות המחקר נעשה ניסיון להעריך את רמת הפיתוח ואת רמת ההכנסה היחסית לפי מספר המתקנים ולפי רמת הסדרי המסחר (תשתיות כולל תשתית משפטית). במקרה שבו אנו עוסקים מתגלה מדד זה כבלתי מתאים. בתקופה הביזנטית כמעט לא הותקנו מפעלי כלכלה חדשים, ובכל זאת אנו טוענים כי בתקופה הביזנטית המסחר ביהודה גדל (להלן). אשר לתשתית החוקית, כידוע פיתח העולם הרומי הסדרי משפט מסחרי, ובתקופה הביזנטית נמשך מאמץ זה. בספרות חז"ל, במשנה ובתלמוד ארץ ישראל (ספרות התקופה הרומית עד המאה הרביעית) מתואר פיתוח מקביל של הסדרי מסחר. בהמשך התקופה הביזנטית (אחרי חתימת התלמוד) הושבת מעיין היצירה המשפטית, ואין טעם לעסוק בנושא ידוע זה.

ג. תהליך העיור

במבט על נראה תהליך העיור בפרובינקיית פלשתינה עקיב. במשך כל השנים גדל מספר הערים בקצב אחיד למדי (איור 2). עם זה, הכמות הפכה בשלב מסוים לאיכות. בתקופה הרומית היו בארץ שני אזורים: א. באזור החוף היו ערים רבות שהמרחק ביניהן היה 10-20 ק"מ. הערים שלטו על רצועה צרה, ומעבר להן בכיוון מזרח היה יישוב כפרי. חריגה מסוימת מן הסכמה הזאת הייתה באזור בית שאן; ב. במרחב ההררי הייתה עיר בכל אזור. בשומרון – סבסטיה, שהוחלפה בניאפוליס; ביהודה – איליה קפיטולינה, שהייתה עיר קטנה, ותו לא. בגליל היו ערים קטנות ובעלות אופי יותר כפרי (טבריה ונירוניאס, שהפכה לדיוקסריה). זה היה המצב לאחר המרירות. בהמשך התקופה הרומית נוצרו ערים נוספות בה, ערים במרחבי הביניים (ניקופוליס, אלאוטרופוליס, מקסימיאנופוליס), ונבנו עוד ערים רבות בחוף. את רשימת הערים הביזנטיות אנו מכירים בזכות שני סוגי מקורות:

א. רשימת האפיסקופים המשתתפים בכנסים הכנסייתיים (בראש הכנסייה בפוליס עמד אפיסקופוס, ורק בפוליס היה אפיסקופוס, להוציא חריגים כמו מדבר יהודה או יריחו).

איור 2. התפתחות העיור בארץ ישראל, לפי ספראי, המאה שנעלמה, עמ' 162

ב. הרשימות המנהליות של גיאורגיוס קפיריוס והירקליאוס סינאווקדמוס (525), 575 לספירה, בהתאמה).⁴¹

יש חוקרים הנוטים לזלזל במידע העולה מן הרשימות. לדידם, עיר ששרידיה אינם מתנשאים לתפארה איננה קיימת. ברם זו טעות. כך למשל הכול מודים שסקיתופוליס הייתה עיר גדולה, ושרידיה הארכאולוגיים אינם מותירים אפשרות לפרשנות אחרת. אך מה באשר לאנטיפטריס? העיר הרומית המוכרת לנו דעכה, ושרידיה דלים, אך אנטיפטריס מופיעה ברשימות הכנסייתיות והמנהליות. לדעתי עלינו לקבל את העובדה שהעיר הביזנטית טרם התגלתה, ואי אפשר לפרש שהעיר רשומה אך לא הייתה קיימת בפועל. אתיחס לעיר שוק מזון כדוגמה לעיר ביזנטית כזאת. המקום מופיע כעיר רק ברשימות המנהליות הללו וברשימות כנסייתיות.⁴² שוק מזון שכנה בפאתי הגרעין ההיסטורי של חאן יונס. היא לא זכתה למחקר מסיבות פוליטיות ברורות. בשנות השמונים היא שכנה מתחת למטעי זיתים בשולי חאן יונס, וכיום היא בפרברי העיר. בעבר הזדמן לי לסקור את שטח העיר, שהוא למעלה מקמ"ר. הייתה זו אפוא עיר של ממש. עיר נוספת, בתוליה, שוכנת מתחת לחולות שעליהם נבנה מחנה הפליטים 'בית להיה', אזור קשה לסיקור ומכוסה חולות, שלא לדבר על בקתות הפליטים שהוקמו בו. במקרה זה סוצומונוס, יליד העיר, מדגיש שהיא עיר קטנה, אך בכל זאת פוליס. מיעוט המידע איננו סיבה להטיל ספק בכך שזו הייתה עיר לכל דבר.

41 הספרות בנושא רבה, ואין טעם לחזור עליה. לסיכום בעברית ראו ספראי, גבולות, עמ' 35-29.

42 בפפירוסים ניצנה מופיעה שוקמזון ככפר באזור עזה. כן היא נזכרת בתרגום ירושלמי המקוטע לבמדבר לד, ד כנקודת גבול של ארץ הקודש.

תהליך העיור בפלשתינה הראשונה מרשים ביותר. הוא גם בולט בקרב הפרובינקיות בסביבה (מצרים, ערביה) שבהן מספר הערים נשאר פחות או יותר קבוע. כפי שאפשר לראות בטבלה הבאה:⁴³

תהליך העיור בפלשתינה ממערב לירדן

אחוז הגידול	סוף מאה שישית ⁴⁵	ראשית מאה רביעית ⁴⁴	
220	33	15	פלשתינה הראשונה
175-150	7-6	4 ⁶	פלשתינה השנייה
210	40	19	סה"כ ממערב לירדן
161	21	13	ערביה
165	61	37	מצרים
224	56	25	סוריה

כבר מטבלה זו עולה אחד ההבדלים בין פלשתינה הראשונה לבין אחותה הצפונית. בפלשתינה הראשונה מספר הערים גדל. לא כן בפלשתינה השנייה. בפלשתינה השנייה נוסדה בסביבות שנת 300 מקסימיאנופוליס, שהחליפה את לגיו – המחנה המרכזי של הלגיון השישי. עוד נוסדה הלנפוליס, ששמה נעדר מן המקורות ההיסטוריים, ושירידיה נעלמו. היא החליפה (שדרגה) את המרכז הכפרי ב'שרון'. אך לאור השתיקה סביבה קשה להניח שצמחה לכלל עיר גדולה. כן נוסדה מחדש גבאה (גבע פרשים ההרודיונית, שירדה ממעמדה העירוני בחצי השני של המאה השלישית או בראשית המאה הרביעית).⁴⁷ במאה השישית נוסד מרכז כלשהו במשולש דבוריה-תבור-אכסל,

43 הנתונים מצויים בספרות לרוב. מטבע הדברים אפנה לספרי, גבולות. במחקר מפנים בדרך כלל לטבלאות המסודרות של ג'ונס, הערים, עמ' 544-548.

44 הרשימה מבוססת על רשימת משתפי כנס ניקאה ועל מאגר הערים הרומיות מטעם המרכז האוקספורדי לכלכלה רומית.

45 הנתונים מבוססים על רשימת הירקליאוס סינאווקדמוס (575), רשימת גיאורגיוס קיפריוס ורשימת האפיסקופים בכנסי ירושלים (518, 536), ג'ונס, הערים, עמ' 546.

46 התחום שלימים יוגדר כפלשתינה השנייה, והמצוי ממערב לירדן, ובו הערים סקיטופוליס, דיוקיסריה, טיבריה, מקסימיאנופוליס. לא נספרה ככול, שנציגה השתתף בכנס ניקאה, אך לא הייתה עיר. הגידול במספר הערים בפלשתינה השנייה ממזרח לירדן, דומה, אך איננו עוסקים בתחום זה.

47 גבאה לא נזכרת אצל אוסביוס כפוליס (אולי היא מכונה פוליכני – עיירה. ראו אונומסטיקון, מהדורת נוטלי-ספראי, מס' 335). איננה מופיעה בכנס ניקאה ולא בכנס חלקודן (451). היא מופיעה ברשימות המאה השישית (כנס ירושלים, 536) וברשימות המנהליות של המאה השישית (גיאורגיוס קיפריוס והירקליאוס, סינאווקדמוס. לפרטים ראו מ' אבייונה,

אך רק כמרכז כנסייתי. במאה הרביעית, ככנס ניקאה, נזכרת גם כבול, אך אף היא לא הייתה פוליס אלא אולי תחליף מייצג של הגליל הקדוש. הגידול האורבני התחולל אפוא בפלשתינה ראשונה בלבד.

גם בערביה היה הגידול העירוני מצומצם, ותופעת גידול הערים בפלשתינה בולטת במרחב. גידול כל כך מרשים בכמות הערים מפר בהכרח את האיזון החברתי הקיים. עיר משמעה שכבת עילית שמנהלת את העיר ואת הכפרים שמסביב לה. בעלי הנחלות הגדולות חיים בעיר במבני וילה, וממילא גם כפריים רבים מתגוררים כפועלים במבני הווילות הכפריות. העיר יוצרת בהכרח מעמד של טולי קרקע המשרתים את העילית העירונית (כפועלים, כנותני שירותים או כעבדים). לעיר יש מבנה ארכיטקטוני שלא כאן המקום לדון בו, אך חשוב יותר הוא המבנה הכלכלי המתבקש, כולל ריבוי מסחר ובניית אזורי מסחר (אגורה, שוק).

כפי שנראה להלן התחולל במקביל גם תהליך של גידול דמוגרפי, והשאלה היא האם הגידול במספר הערים היה רב יותר מן הגידול הדמוגרפי. לשון אחרת, האם אחוז האוכלוסייה העירונית בפרובינקיה גדל. זאת ועוד, כמות הערים איננה משקפת אלא חלק מתהליך האורבניזציה. חשוב עוד יותר הוא מה קורה בערים עצמן. על אף הממצא העשיר קשה עדיין להכליל את התוצאות. רק במספר קטן של ערים נחפרו שטחים נרחבים המאפשרים לסכם את מצב העיר. בנוסף לכך קשה לכמת את התוצאות ולהשיב לשאלות כגון: האם נטישת אמפיתאטרון ובניית בנייני מגורים ובתי יוצר לקדרים (סקיטופוליס) משקפת דלדול או גידול של העיר? האם נטישת המרכז העירוני (מע"ר) של העיר מצביעה בהכרח על ירידה דמוגרפית? האם ירידה ברמת העיור (זניחת המרחב הציבורי) מציינת דווקא ירידה דמוגרפית? לעולם ייתכן שבשכונת המגורים הדלה יש יותר תושבים מאשר בבניין הציבורי הנוצץ.

אפשר לחלק את ערי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית לשלוש קבוצות.

א. ערים שנחפרו כהלכה וברור שבתקופה הביזנטית שטחן גדל והגיע לשיאו. כאלה הן באר שבע, ירושלים, קיסריה,⁴⁸ אפולוניה.⁴⁹

⁴⁸ גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, בלוויית מפות ומפתחות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 137, 145-146. לדיון בראיות מן השתיקה ראו מאמרו של רוני רייך בכתב זה.

⁴⁹ בתקופה הביזנטית הגיעה קיסריה לשיא גודלה הפיזי, כנראה, אם כי בנייני הציבור שבה אולי נחותרים כטיבם ובפארם. ברם בתקופה הביזנטית הבנייה העירונית התרכזת בבניית כנסיות. השימוש בכנסייה לא מעיד על פעילות אורבנית, כפי שמעידים עליה בניית פורום או אגורה, אך גם זו בנייה ציבורית וגם היא עולה כסף, מצד אחד; ומספקת עבודה מצד אחר. במקרים מסוג זה אני נוטה להיעזר בממצא נומיסמטי כמותי.

⁴⁹ שטח העיר גדל, אך נחפרו בעיקר מתקני תעשייה.

- ב. ערים ששגשגו בתקופה הביזנטית, אך קשה לקבוע אם היו גדולות יותר מאשר בתקופה הרומית; כגון עזה, אשקלון, יבנה, יפו, אלאותרופוליס, סקיתופוליס ואולי גם ציפורי (בערי פלשתינה השנייה נדון בהמשך).
- ג. ערים שבתקופה הביזנטית היו דלות ביותר או אפילו נטושות (אנטיפטריס, ארכילאיס, דור). דור, למשל, הייתה עיר רומית קטנה, והתל ננטש בראשית התקופה הביזנטית. שרידיה של דור הביזנטית, המופיעה ברשימות המנהל במאות החמישית והשישית, טרם נמצאו, אך אפשר שהחולות בסביבה מסתירים עיר גדולה או קטנה. המספר של ערים כאלו קטן.

נתון נוסף המעיד על שינויים בעוצמה הכלכלית-הדמוגרפית הוא כמות המטבעות בעיר. לא כאן המקום לפרט את הממצאים המתעדים את כמות המטבעות בכל ערי ארץ ישראל ובערי המרחב המזרח תיכוני. במסגרת זו אסתפק בקביעה הכללית כי בכל מכלולי המטבעות מתברר שהמאות השנייה והשלישית מיוצגות במספר קטן של מטבעות, ואילו מהמאה הרביעית ואילך מספר המטבעות מזנק.⁵⁰ המכלולים הנדונים כוללים כמעט רק מטבעות נחושת.

כמות מטבעות שנמצאו בחפירות בכמה ערים בפלשתינה הראשונה וסביבותיה (נתונים מייצגים)⁵¹

מאה רביעית	מאות שנייה-שלישית (ממוצע)	מאה ראשונה	מאה ראשונה	מאה רביעית
168	43	43	43	קיסריה ⁵²
236	82	55	55	ירושלים ⁵³
156	60	19	19	סבסטיה ⁵⁴

50 בתחום זה ממצא עשיר דווקא מעבר הירדן: גרש, פלה, דיבון, עמאן וכן הלאה. בכולם חוזרת תופעת הגידול בכמות המטבעות במאה הרביעית.

51 המספרים המוצגים אינם מדויקים. שכן מסיבות של זיהוי המטבעות, תקופה של מאה שנים לא חופפת במדויק את המאות הנספרות. המאה הראשונה היא בין השנים 1-98 לספירה; המאה השנייה והשלישית מחוברות, משום שקיסרי בית סוורוס מתפרסים בין שתי המאות. תקופה זו כוללת את השנים 98-284 לספירה. הצגתי את חלוקת המטבעות כאילו היא שווה בין שתי המאות (בטבלה מופיעה מחצית ממספר המטבעות ממאתיים השנים האלו), אך למעשה במאה השלישית יותר מטבעות מאשר במאה השנייה. המאה הרביעית היא בין השנים 284-408. בחירת שנים אלו נובעת מן האפשרות להגדיר את המטבעות.

E. J. De Rose, et al., *The Joint Expedition to Caesarea Maritima Excavation Reports: The Coins and the Hellenistic, Roman, and Byzantine Economy of Palestine*. Vol. 12, Boston 2006, p. 30

ש.ב. 53

ש.ב. 54

מאה רביעית	מאות שנייה-שלישית (ממוצע)	מאה ראשונה	
522	85		גרש ⁵⁵
126	96	92	ניאפוליס ⁵⁶
236	117		ציפורי ⁵⁷
188	54		ציפורי ⁵⁸
35	10	5	פלה ⁵⁹
54	---	---	גדרה
6779	100	56	בית שאן ⁶⁰
1034	127	49	בירות (פיניקיה) ⁶¹

הנתונים בטבלה מעוררים שאלה מחקרית מורכבת. האם כמות המטבעות משקפת גידול דמוגרפי-כלכלי? במקום אחר הרחבתי מאוד בשאלה המתודולוגית הזאת.⁶² לדעתי, ככלל התשובה חיובית, אך במחקר יש גם הערכות אחרות. במסד נתונים זה אין לכלול מטבעות מתוך מטמונים, שכן למטמון 'כללי התנהגות' שונים. הגורם העיקרי להתייחסות לנתונים הנומיסמטיים-הכמותיים כמדד לשינויים דמוגרפיים הוא פשוט. המסחר התנהל בעיקר במטבעות כסף, ופחות מזה במטבעות זהב.⁶³ מטבעות הנחושות אינן מייצגות אפוא את המסחר הגדול, אלא הן משקפות

- 55 ספראי, המאה שנעלמה, עמ' 179. הנתונים אינם כוללים את החפירות שלאחר 1998. לנתונים מאוחרים יותר ראו נואסקה, מטבעות. בחיבור זה מצויים נתונים כמותיים מכל חפירות המזרח התיכון, וממצאי המטמונים.
- 56 סיכום כל החפירות ראו מגן, שכם. הגידול במספר המטבעות מהמאה הרביעית בעיר זו קטן יחסית ליתר הערים.
- 57 L. Watermann et al., *Preliminary Report of the University of Michigan Excavations at Sepphoris, Palestine, in 1935*, Michigan 1937. ממצאי המטבעות מיתר אזורי החפירה מצויים אצל שיאון, כסף קטן, עמ' 241, מס' 178.
- 58 E. M. Meyers et al., *The Architecture, Stratigraphy, and Artifacts of the Western Summit of Sepphoris* [Sepphoris III], Winona Lake 2018, P. 188
- 59 K. Sheedy et al., *Pella in Jordan 1979–1990: The Coins*, Sydney 2001
- 60 מזור ונג'אר, בית שאן, ג'. הנתונים כוללים רק את החפירה שפורסמה בפרסום זה.
- 61 K. Butcher, 'Small Change in Ancient Beirut', *Berytus* 45–46 (2003)
- 62 ספראי, המאה שנעלמה, עמ' 1–37.
- 63 מטבעות זהב מופיעות במטמונים מהמאה הרביעית ואילך. השימוש בהן הוא תולדה של שילוב תהליכי אינפלציה מחד גיסא, ותהליכים כלכליים (ריבוי העושר של יחידים) מאידך גיסא. גם נושא זה עתיר ספרות מתודולוגית תיאורטית.

'כסף קטן' שהשתמשו בו בעסקים קטנים ביותר.⁶⁴ תהליך האינפלציה גרם כמובן לריבוי מטבעות בשוק, אך לא לריבוי מטבעות נחושת. מבחינתו של דיון זה מטבע נחושת מייצגת פעילות אנושית. למעשה אפשר לספור כל נתון שהוא: מספר משקולות, מספר כתובות, מספר כלי חרס, או כל נתון אחר, ובתנאי שיש ממנו כמויות גדולות שיכולות לשמש מדגם סטטיסטי. מטבעות הנחושת הן נתון כזה, שיש ממנו ממצא רב ובדרך כלל אפשר לכמתו ולתארו, אף על פי שיש ביניהן גם מספר מטבעות שאי אפשר לתארכן מכל מיני סיבות.

אם אכן מספר המטבעות הוא עדות לתהליכים דמוגרפיים, הרי שמספר המטבעות מלמד על שגשוג גדול במאה הרביעית, גם במגזר העירוני וגם במגזר הכפרי (להלן). בר כבד מתפתחות במאות הרביעית ועד השישית ערי הנגב והמרכזים הלא עירוניים, אך הם מחוץ לתחומי המחקר הזה.

כללו של דבר, הגידול במספר הערים מעיד על תהליך אורבניזציה. יתר מרכיבי התהליך עדיין מחייבים בירור. לצד זה אפשר לכאורה להקשות ולומר כי אולי הגידול במספר הערים נועד לקלוט את האוכלוסייה הגדלה והולכת; כלומר, אין כאן עדות לתהליך אורבניזציה, אלא לקצב הגידול הדמוגרפי. כדי לשלול אפשרות זו הודגש שהגידול הדמוגרפי ניכר גם בערים וגם במגזר הכפרי. אומנם אין בידנו נתונים כמותיים, אך על פניו ברור שכפרים מרכזיים הפכו לערים, ובוודאי הייתה לחבר השפעה סביבתית. יש לציין שהגידול האורבני מאפיין את אזור השפלה וחוף הים. מספר הערים בגב ההר נותר סטטי (סבסטיה, שכם וירושלים).

נשאלת השאלה מה משמעותו של תהליך העיור, ומה השפעתו. לכל הדעות, התהליך מעיד על התעצמות המסחר הכלכלי ועל מעבר לכלכלת שוק רחבה יותר. רוב תושבי העיר היו חקלאים, אך בעיר שכנו גם הסוחרים; רוב תושבי העיר היו מן הסתם עניים, אך גם העשירים התרכזו בעיר, והיו בה, מטבע הדברים, אף מניעי

64 גם בתחום זה ספרות מחקר עשירה. ראו למשל M. Nishimura, 'Use of Money in the Byzantine Empire: Some Examples of Transactions', *Mediterranean world* 21 (2012), pp. 21–32. לספרות הנומיסמטית העשירה יש לצרף את העדויות מספרות חז"ל, ראו D. Sperber, *Roman Palestine 200–400: Money and Prices*, Ramat Gan 1974, p. 69–97. העדויות מספרות חז"ל חשובות משום שהן משקפות את השוק מנקודת התצפית של המקומיים. אפילו המקומיים הללו מדגישים שהמסחר העיקרי הוא בכסף (ובתקופה התלמודית גם בזהב). מעניין שהעדויות מספרות חז"ל אינן תופשות את המקום הראוי להן כמקור היסטורי, אף שפורסמו במפורט גם באנגלית. המקורות העיקריים הם משנה, בבא מציעא ד, א; תוספתא, בבא בתרא ב, ז; בבא מציעא ג, יט. ועם כל זאת מטבעות הנחושת היו בעלות ערך, שאלמלא כן לא היו ממשיכים בעלי המטמונים להטמין אותן ולשומרן לעת פקודה.

הכלכלה והתרבות ההלניסטית.⁶⁵ בתי מלאכה היו מצויים במרחב הכפרי בה במידה שנמצאו במרחב העירוני. לעניין זה של כלכלת שוק נשוב להלן.

ד. בעלות על הקרקע

עצם תהליך העיור מצביע על כך שהבעלות על הקרקע מתרכזת בידי עילית עירונית, שהרי גידול במספר הערים משמעו גידול במספר העשירים, ואין עשיר שאין לו נחלות קרקע נכבדות (עד מאות דונמים של אדמה חקלאית). תהליך השינוי בבעלות על הקרקע כבר הובחן בעבר,⁶⁶ ואסתפק בחזרה על עיקרי הדברים. בתקופה הרומית ובמקורות היהודיים, על אף כל הפקעות הקרקעות לטובת הרשות, התמונה הרווחת היא של חקלאים זעירים המעבדים את נחלתם הקטנה (10–20 דונם) בעצמם. בתקופה הביזנטית התמונה משתנה, והנחלה הרגילה המופיעה במקורות הספרותיים היא זו השייכת לעשיר מקומי המעבד את האדמה באמצעות אריסים או עבדים. מתוך למעלה מעשרים מקורות ספרותיים המתארים לפי תומם את הכפר הביזנטי, כמעט כולם מתארים בעלי קרקעות עשירים.

ריבוי בעלי הקרקעות העשירים מסביר גם את ריבוי מטבעות הזהב בעיר ובכפר בכל המזרח הביזנטי. מאמצע המאה הרביעית לערך מתרבה מספר המטמונים ובהם מטבעות זהב.⁶⁷ זו עדות לתהליך האינפלציה, אך גם לכך שמספר העשירים גדל גידול ניכר. כמובן, כל מתעשר חדש יצר עימו עשרות עניים. עדות נוספת לעושר החדש היא מפעלי הייצור הגדולים שהיו שייכים, מן הסתם, לאותם עשירים. במתקנים אלו נדון להלן.

תהליך המעבר מבעלות זעירה לבעלות על אחוזות ענק הוא תהליך כאוב, רובו לא אלים ומיעוטו – אלים. החלק האלים הוא הפקעת קרקעות בעקבות מרידות. הקרקע המופקעת הועברה לרכוש הקיסר (הטמיון). הקיסר העניק חלק מהקרקעות

65 K. Verboven, 'Ancient Cliometrics and Archaeological Proxy-data: Between the Devil and the Deep Blue Sea', J. R. Rodriguez et al. (eds.), *Cuantificar las economías antiguas: problemas y métodos – Quantifying Ancient Economies: Problems and Methodologies*, Barcelona 2018, pp. 345–371

66 ספראי, המאה שנעלמה, עמ' 37–49. תהליך העיור התחולל בכל המזרח, ואכן גם ריבוי מטמונים ובהם מטבעות זהב הוא תופעה כלל אימפריאלית, כפי שהוכח שם. כמות המטמונים גדלה לאין שיעור, גם בארץ ישראל וגם בארצות הסמוכות לה, אך התופעה של מיעוט זהב בתקופה הרומית וריבוי בתקופה הביזנטית לא השתנתה. ראו G. Bijovsky, *Gold Coin and Small Change: Monetary Circulation in Fifth-Seventh Century Byzantine* *Palestine*, Dissertation, Hebrew University, Jerusalem 2012; ג'ירוס, קהילות.

J. Banaji, *Agrarian Change in Late Antiquity*, Oxford 2001 67

למקורבים לשלטון, שהפכו בכך לבעלי אחוזות. על הפקעות כאלה אנו שומעים במקורות, אך כמובן אי אפשר לכמת את התופעה. לאחרונה ניסינו לשחזר כמה אזורים כאלה, שבהם האדמה הופקעה ונמסרה לבעלי קרקע חדשים, מן הסתם כאחוזות ענק. אחוזות אלו הוקצו לאריסים, וחלוקת קרקעות זו השתמרה.⁶⁸ המשך התהליך, לאחר המרידות, היה לא אלים. בעלי קרקע זעירים נאלצו למכור את נחלתם לעשירים עקב קשיים כספיים, ולהלן יובהרו חלק מאותם קשיים מיוחדים. תהליך ההתעצמות של בעלי הקרקע העשירים אינו ייחודי לפלשתינה, והתחולל גם במצרים.⁶⁹ ממצרים השתמרו גם כמה נתונים כמותיים. כך למשל מתבררת חלוקת הרכוש מתוך מסמכי המפקד. אך נתונים כאלה אינם עומדים לרשות המחקר של פלשתינה הרומית.

חלוקת הרכוש בכפרים מצריים בתקופה הביזנטית (באחוזים)⁷⁰

קניס	אנטינופוליס	הרמופליטס	בעלות על שטח מרבי (ברונמים)	
14	40	53	1027.5	מעמד נמוך ⁷¹
83	49	35	100	ביניים
3	23	26	250	עשירים

כריזוסטומוס מעריך שבאנטיוכיה עירו עשרה אחוז עניים ועשרה אחוז עשירים.⁷² מארץ ישראל אין בידינו להציג נתונים כמותיים,⁷³ והניתוח מבוסס על עדויות

68 ספראי ופיקסלר, הפקעת קרקעות. התופעה ברורה, אך היקפה משוער. במאמר הנזכר יש תיאור של אזורים נרחבים שבהם נשמרה חלוקת קרקעות המעידה על אחוזה גדולה. לתהליך כולו הוקדשה ספרות רבה. נסתפק כאן בהפניה לסיכום טוב אצל P. Temin, *The Roman Market Economy*, Oxford 2013, pp. 139–158

גיירוס, קהילות. 69

70 הנתונים עובדו על פי R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, New Jersey 1993, p. 179

71 למעמד הנמוך עד 27.5 דונמים אדמה חקלאית. משטח כזה אפשר לקיים משפחה ברוחה יחסית. ראו בגנל, שם, עמ' 70–71. הנ"ל: 'Landholding in Late Roman Egypt: The Distribution of Wealth', *Journal of Roman Studies* 82 (1992), pp. 285–296. כמוכן, ממצא זה של חלקי יישובים אינו מייצג מבחינה סטטיסטית.

72 כריזוסטומוס, דרשות למתי 66.3. כמוכן, אין לדעת על מה מבוססת ההערכה הזאת – האם היה נתון מנהלי שבו השתמש או שזו הערכה חופשית שלו.

73 לעיל (ספראי ופיקסלר, הפקעת קרקעות) נרמזו לאזורים אחדים שבהם נשתמרה חלוקת קרקעות קדומה (רומית או ביזנטית). לכאורה, התפלגות גודל הנחלות הייתה עשויה ללמד

ספרותיות, על מתקני הענק שנותרו (המייצגים עיבוד תעשייתי של עשרות רבות, ואולי של מאות, דונמים), על מטבעות הזהב ומטמוני מטבעות זהב, ועל ריבוי מבני האחווה (בפלשתינה הראשונה בלבד). עם כל זאת, למגזר הכפרי לא חדרו מרכיבים ארכיטקטוניים רומיים. בתים פרטיים לא קורו ברעפים, אין שימוש בשיש ולא בפסיפסים צבעוניים (להוציא מבני ציבור נוצריים ויהודיים). גם השימוש בכותרות מעוצבות ומסוגננות מצומצם (כמעט לא קיים מחוץ למבנה ציבורי). מבנים פרטיים לא טויחו בסטוקו ולא בפרסקות (בפלשתינה הראשונה).

אחת השאלות הגדולות בספרות המחקר הכלכלי של העולם הרומי היא מה הייתה חלוקת העושר בין התושבים. אף על פי שאין בדינו נתונים כמותיים, אפשר לקבוע שבתקופה הביזנטית הפכה החברה מקוטבת יותר, מעמד הביניים נשחק, העשירים התעשרו עוד יותר (ואולי גם התרבו), וברור כי היו עניים רבים יותר, והם היו עניים הרבה יותר. אין להפריז במשמעות המשפט שמעמד הביניים נשחק. שכן מעמד הביניים לא נעלם. החפירות בסוסיה, בעין גדי, בבית שערים או בקסטרה מוכיחות שהיה מעמד ביניים נרחב.

שאלה נוספת הנשאלת במחקר היא האם העניים אכן נעשו עניים יותר, או שמא רק מספר העשירים גדל ועושרם הפך יותר בולט, וכך חשו העניים ביתר שאת את עוניים. קשה להשיב על השאלה, שכן הארכאולוגים עדיין מגששים אחרי מדר כמותי כלשהו. בשלב זה השאלות המתודולוגיות טרם נפתרו. אם יזכני החונן לאדם דעת אכתוב על כך במקום אחר.

בכוונת מכוון התמקדתי עד עתה בעדויות הארכאולוגיות ובתיאור הבעלות החקלאית. בספרות המחקר של התקופה הביזנטית יש דיון מקביל, המבוסס על העדויות הספרותיות. בספרות הנוצרית דגש מרובה על העוני הנרחב ועל הצורך לתמוך בעניים (כלומר, לא למגר את העוני, אלא לתמוך בנדכאים). במקביל מורגש פיתוח של הדמגוגיה והרטוריקה של העוני. על סמך זה הציעו חוקרים בעבר שבתקופה הביזנטית חל תהליך של גידול במספר העניים והיה קיטוב יתר חברתי-כלכלי. לאחר מכן הבינו החוקרים שהעלייה היא בעיקר באידאולוגיה, בדמגוגיה ובערנות של בני התקופה לכך שמספר העניים גדל, וכי עוניים גדל עוד יותר. הכנסייה ראתה בתמיכה בעניים חובה קדושה, ואף סברה כי זהו תפקידה העיקרי. פיוון שהכנסייה

על התפלגות העושר בכפר. הרושם העולה מאזורים אלו הוא של אוכלוסייה דלה, שווינות למדי, שאין בה עשירים. החלקה הממוצעת קטנה מעשרה דונם ורק למעטים חלקות 'ענק' של 30-40 דונם. ברם ברוב האזורים הללו ייתכן שלאדם אחד הייתה יותר מחלקה אחת. כך שלבדיקה זו אין ערך. רק באזור אחד נראה שלכל משפחה הייתה חלקה אחת בלבד (לפי ספירת מספר החלקות בהשוואה למספר חדרי המגורים. ראו ספראי ופיקסלר, חורבת ספא. החלוקה שם שווינות ומעידה על ריבוד מזערי ועל עוני כללי.

נלחמה לטובת העניים ותמכה בהם, אנו מוצאים ביטויים רבים יותר לעוני. לפיכך אין בריבוי הספרות עדות לעלייה אמיתית במספר העניים ובעוניים (יחסית לתקופה הרומית), אלא הוכחה לעלייה במודעות הציבורית לבעיה. במאות החמישית והשישית יש עלייה דרמטית גם במספר הפניות לנציבים לעזרה לעניים, וקריאה לצדק חברתי נקודתי. הפניות כתובות בשפה רטורית ודמגוגית. ברם, עלייה זו בכמות הפניות היא בעיקר תוצאה של הרחבת הסיכוי לקבלת תשובה חיובית. וכמובן, הצמיחה התרבותית היא שאפשרה כתיבת פניות כאלה, ולא ריבוי מקרי העוני. האתוס הכנסייתי השפיע על הנציבים לענות ולעיתים גם להיענות לפניות כאלה, ומספר הפונים גדל.⁷⁴ על כן נקודת המוצא של מאמר זה איננה העדות הספרותית אלא העדות הארכאולוגית 'המתוחכמת' שהוצעה לעיל. תמיכת הכנסייה בעניים תידון גם להלן.

חוק הקולונטוס והפטרונוז'

עם כל השינויים שנזכרו לעיל התחולל שינוי גם במערך המשפטי הרומי. בתקופה זו – המאות הרביעית והחמישית – נזכר לעיתים קרובות ה'קולונטוס'. חוק מיוחד משנת 393 לספירה עוסק בקולונטוס של פלשתינה וקובע שאסור לאריסים לעזוב את הקרקע שהם מעבדים ללא רשות האדון.⁷⁵ לא אוכל לסכם כאן בהרחבה את הדיון בחוקי הקולונטוס, ואתפק בסיכום קצר. בתחילה סברו החוקרים שהקולונטוס הוא אריס-צמיית, מעין האריס של אירופה במאות השבע עשרה – השמונה עשרה, כלומר בעצם חצי עבד, המנהל את חייו בחירות יחסית, אך הוא כפוף לגמרי לאדון. סברה זו יצאה מנקודת ההנחה שאדם וחלקת הקרקע שלו הם יחידת מס אחת.⁷⁶ תפיסה זו עורערה מאוד על ידי ז'אן מישל קרי,⁷⁷ ומאז יש היסוס רב במחקר באשר להגדרת הקולונטוס.⁷⁸ מתברר שתחת מינוח זה נכללים סוגים שונים של אריסים,

74 סיכום שקול יש בספרו של פיטר בראון, עוני ומנהיגות באימפריה הרומית המאוחרת, ירושלים 2008, עמ' 57–86 (ספר זה הוא תרגום ספרו P. Brown, *Poverty and Leadership*, London 2002).

75 יוסטיניאנוס, 11.51.1.

76 ספראי, המאה שנעלמה, עמ' 40–41. המחקר בנושא רחב, והחל במאמרו של R. Clausing, *The Roman Colonate: The Theories of its Origin*, Berlin 1925. A. H. M. Jones, 'The Roman Colonate', *Past and Present* 13 (1958), pp. 1–13; W. Goffart, *Caput and Colonate, Towards a History of Late Roman Taxation*, Toronto 1974.

77 J. -M. Carrié, 'Un roman des origines: les généalogies du "colonat du Bas-Empire"', *Opus* II, 1983, pp. 205–251.

78 C. Grey, 'Contextualizing Colonatus: The Origo of the Late Roman Empire', *The Journal of Roman Studies* 97 (2007), pp. 155–175.

החל מאריסים חופשיים בגופם (שהאדמה שהם מעבדים שייכת לארון כלשהו), ועד לצמייתם שחירותם מוגבלת ביותר. מבחינתו של דיון זה משמעותו המדויקת של המונח 'קולונטוס' פחות חשובה, מה שחשוב יותר לענייננו הוא שאריסים אינם רשאים לעזוב את אדמתם ללא רשות הארון. החוק אינו מחייב אחוזות ענק, אך הוא מניח שבפלשתינה היו אריסים רבים מסוג זה. החוק נחקק כנראה כתגובה למצב שהתחולל בפרובינקיה. חוק דומה חוקק לגבי אילריה ותרקיה,⁷⁹ וכן נחקקו חוקים רבים נגד עזיבת קרקעות.

החוק נחקק, מן הסתם, כתגובה לבעיה שהתעוררה. איננו מכירים את המצב באילריה ובתרקיה באותה תקופה, אך בארץ ישראל סוף המאה הרביעית היא תקופת לדול הגליל, שבה נעזבו יישובים. קשה שלא לראות בחוק תגובה משפטית (לא מוצלחת) לנטישת יישובים. במקום התמודדות כלכלית, בחר המחוקק באיסור משפטי, וספק אם היה יעיל. מכל מקום החוק מלמד על כך שבפלשתינה היו אריסים רבים כאלה שחירותם מוגבלת.

נשאלת השאלה האם הגדרת הקולונטוס היא חדשה – ביזנטית, או שמא היא הסדר רומי קדום. גם בסוגיה זו יש מחלוקת מחקרית. על כל פנים, בחקיקה הביזנטית מן המאה הרביעית המונח מופיע רבות, אך ככלל החקיקה הרומית פחות מוכרת במחקר.

הפטרון הוא מונח שונה. הפטרון היה מתחילה העשיר המקומי שסייע לתושבי האזור שבו גר והגן עליהם. בהדרגה הפך הפטרונו' למבנה משפטי של בעלות מוגבלת של הפטרון. הנתונים (המכונים קולונים) היו נתונים לשלטונו, ואסור היה להם לפעול בנושאים מסוימים בניגוד לדעתו. התרחבות הפטרונו' היא תופעה כלל אימפריאלית.⁸⁰ בארץ ישראל נזכר הפטרון כבר במקורות רומיים. בירושלמי מופיע הפטרון רק בדמותו הקדומה, דמות הפטרון הטוב המחליף את שכניו מצרה וצוקה. גם במדרשים הבתרא-תלמודיים הפטרון הוא הפטרון המסייע. מכל מקום, בירושלמי הופעתו של הפטרון מועטות, ובדרך כלל מתארות את הקב"ה. במדרשים מופיע הפטרון לעיתים קרובות יותר, וכנראה היה תופעה רווחת. הפטרון משתלב בתופעת בעלי האחוזות שעליה מדובר כאן.⁸¹

יש לזכור אפוא כיצד נראתה תופעת בעלי הקרקע הגדולים בעולם הביזנטי ובארץ ישראל. למעשה קיימים שני מודלים. האחד הוא המודל המקובל בכל האימפריה, שנבנו בה בתי אחוזה גדולים, והאריסים או העבדים התגוררו בתוך שטח האחוזה.

79 יוסטיניאנוס 52-53. 11.

80 A. Wallace-Hadrill (ed.), *Patronage in Ancient Society*, London 1990

81 D. Sperber, *Roman Palestine 200-400: The Land*, Ramat Gan 1978, pp. 119-135

בעל האחוזה עצמו נעדר מהשטח, והאחוזה התנהלה בשיטת 'הבעלות הנעדרת'. את מקום בעל האחוזה תפס בחיי היום יום אפיטרופוס או אויקונומוס, עבד או עבד משוחרר. בממצא הארכאולוגי התופעה באה לידי ביטוי במבני אחוזה גדולים. גם בארץ ישראל, בפלשתינה הראשונה, התגלו אחוזות כאלו ברמת הנדיב, בתל עופר, בחורבת מורק, באתר נחל חגית, באחוזות המיל השלישי ליד אשקלון ועוד. עד כאן אין חדש ואין מיוחד.

לצד זה היה טיפוס נוסף של כפר פרטי,⁸² שכל תושביו אריסים. כפר כזה נראה, מבחינה ארכאולוגית, ככפר רגיל. יש להניח שבתוכו התנוסס מבנה אחד, קצת גדול יותר מיתר המבנים, מבנה שנועד לאפיטרופוס (הפטרון).⁸³ בפלשתינה הראשונה רווחו שני המודלים הללו זה לצד זה, כך בתקופה הרומית וכך בכיזנטית. להערכתו, בתקופה הביזנטית היו יותר בתי אחוזה מאשר בתקופה הקודמת, אך הדבר עשוי לקבל אישור רק כאשר יהיו עשרות בתי אחוזה חפורים בארץ.

לעומת זאת, בפלשתינה השנייה כמעט אין בתי אחוזה. בית אחוזה אחד מהתקופה הרומית הקדומה נתגלה בתל רכש. בית אחוזה שני, מסופק, כנראה גם הוא רומי, נמצא בחורבת מיער, אך נחפר ממנו רק חלק קטן. דיווחים על בתי אחוזה עולים מסקרים, אך ללא חפירה קשה לאמתם, בייחוד כאשר כל בית חווה כזה עשוי להיות גם מנזר נוצרי חקלאי.⁸⁴

תיאור זה נכון לאזורי ההר (גליל וגולן), אך הוא פחות נכון לעמק יזרעאל ולעמק בית שאן. כך למשל, במשמר העמק נחפרו מתקנים השייכים למבנה מרכזי שטרם התגלה. החופרים מגדירים אותו כבית חווה,⁸⁵ אך באותה מידה הוא עשוי להיות מנזר, שכן הגת הגדולה מרוצפת רצפת פסיפס צבעונית ובה צלב. אך גם אם משמר העמק הוא בית אחוזה, הרי הוא בשולי פלשתינה השנייה, ואינו משנה את התמונה הכללית. בית אחוזה ביזנטי מאוחר (ואומאי) נחפר ליד בית שאן.⁸⁶ בית אחוזה אחר מהתקופה הרומית נחפר בחורבת ג'למה בעמק הקישון, גם הוא בשולי

82 ז' ספראי, 'לדמותו של הכפר הקטן בתקופת המשנה והתלמוד', הקונגרס העולמי למדעי היהדות 28 (תשמ"א), עמ' 17-21. רעיון זה מופיע במחקרים נוספים שלי.

83 חורבת בירה שבשפלת השומרון (שפלת לוד) היא כפר פרטי כזה. בראש הגבעה מבנה גדול וסביבו מבנים קטנים ופשוטים. ראו ש' דר וז' ספראי, 'חורבת בירה – בית אחוזה בשפלת לוד', ז' ספראי ואחרים (עורכים), חקרי ארץ – עיונים בתולדות ארץ-ישראל, מוגשים לכבוד פרופ' יהודה פליקס, רמת גן תשנ"ז, עמ' 57-107.

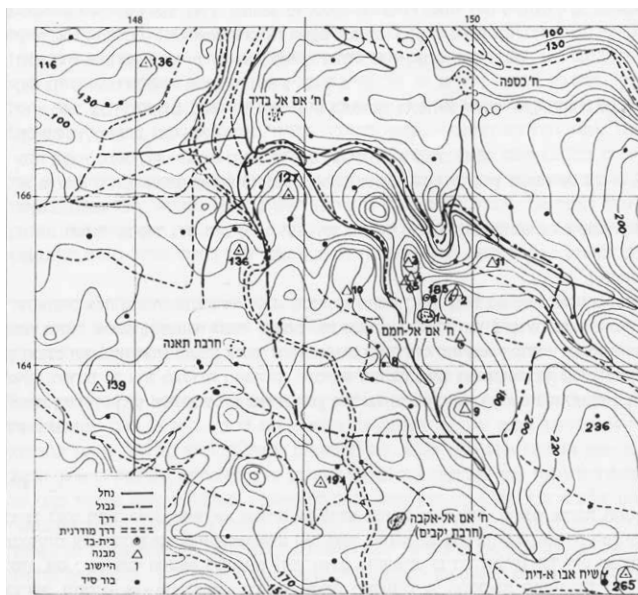
84 דוגמה לכך היא בית המרחץ ליד הכפר רמה שבגליל. לא ברור האם היה שייך לעיירה כפרית ששכנה במקומה של איראמה הערבית, או לבית אחוזה עצמאי סמוך.

85 ספראי וליין, גבע, עמ' 167-190.

86 P. Porat, 'A Late Byzantine–Early Islamic-Period Farmhouse at Mesillot in the Bet She'an Valley', *Atiqot* 53 (2006), pp. 181–192

הגליל.⁸⁷ לדעתי גם האתר ההלניסטי הקרום בשער העמקים הוא בית אחוזה.⁸⁸ כל אלו מצויים בשולי הגליל ההררי, ולמעשה בעמקים ולא בהר. אף בכרמל יש בתי אחוזה אחדים, אך הוא איננו חלק מהגליל עצמו. חורבת זהרה בעמק בית שאן היא, לדעתי, בית אחוזה מסוג הכפר הפרטי, שכן יש שם מבנה בנוי היטב וסביבו מבנים קטנים אחדים.⁸⁹

מן הסתם היו עוד מעט בתי אחוזה בפלשתינה השנייה (ומעט מאוד בגליל ההררי). ברם, בגליל היו די חפירות וסקרים כדי שיהיה אפשר לקבוע שתופעת בית האחוזה הייתה לכל היותר נדירה, אם לא נעדרת. במקביל לזה ובנוסף לכך בפלשתינה הראשונה תדירה תופעה של מבני שדה בשטח החקלאי (איור 3), וגם תופעה זו נעדרת מהגליל (ומפלשתינה השנייה בכלל).

איור 3. חורבת חמאם ('ח' אם אל-חמם): כפר וסביבו בתי אחוזה ובתי שדה. מתוך ז' ספראי, 'שפלת השומרון בתקופה הביזנטית', מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס הרביעי תשנ"ד (1994), עמ' 189–208, בעמ' 203

87 וינברג, ג'למה.

88 א' סגל ואחרים, החפירות באתר ההלניסטי בשטח קיבוץ שער-העמקים (גבע) (1984–1988), חיפה 2009.

89 L. Cohen, *Excavation at Tel Zahara (2006–2009) Final Report* [British Archaeological Reports International Series 2554], Oxford 2013

מכאן שבשתי הפלשתניות היה מבנה שונה של אחוזה: בפלשתנה הראשונה בית אחוזה רגיל ולידו כפרים פרטיים, ובפלשתנה השנייה בית האחוזה הרגיל נעדר (או נדיר), והדגם השורר היה של כפר פרטי.

ה. מתקני ייצור תעשייתיים

התקופה הביזנטית מתאפיינת במתקני ייצור גדולים בעלי אופי תעשייתי.

גתות

גתות היין מהתקופה הן גתות ענקיות ובהן משטח דריכה גדול ובור איגום שנפחו מעל שלושה מטר מעוקב (מ"ק). אפשר לחשב את כושר הייצור של גת כזאת, וכל כושר קליטה של מטר מעוקב של יין בכור האיגום משקף הכנות לקליטת תירוש ענבים מכרם ששטחו 45 דונם.⁹⁰ הגתות מהתקופה הביזנטית מצטיינות גם בחידוש טכנולוגי של מתקן לחיצה 'תפוח': מתקן שנועד ללחיצה שנייה של הזגים לאחר דריכתם הראשונה.⁹¹

לא תמיד אפשר לתארך את הגתות, ובוודאי אי אפשר לקבוע שכל הגתות מהתקופה הביזנטית הן גתות ענק, אך כל גתות הענק המתוארכות הן מהתקופה הביזנטית. קשה לקבוע תאריך לסיום התופעה של גתות הענק. ברמלה, למשל, נחשפה הגת הגדולה ביותר שאני מכיר עד כה.⁹² היו בה שלושה משטחי דריכה, אחד מכל תאי האגירה הצדדיים, ועוד שני משטחים, וכן שני בורות איגום שכל אחד מהם בנפח גדול מארבעה מ"ק. כמו כן יש בה סדרת תאי השהיה עם משטחי דריכה היוצרים רובד עליון נוסף לגוף הגת. הגת נחפרה באזור רמלה ושוחזרה בתחום נאות קדומים, והיא מהתקופה הביזנטית. לדעתי זו ראייה מספקת לכך שלפחות באזור זה המשיכה תעשיית היין לשגשג באותו מבנה ריכוזי גם בראשית

90 החישוב הוא שדונם ענבים מניב 600 ליטר ענבים (כך היה הממוצע בכפר הערבי המסורתי), כלומר 360 ליטר בדריכה אחת. את היין השבו בכור שלושה ימים לתסיסה ראשונית. תקופת הבציר נמשכת כ-45 יום, הווה ואומר שהיו בה 15 סבבים של דריכה, 360 ליטר בכל דריכה. בור שנפחו 1,000 ליטר מסוגל אפוא לעבד תוצרת של שלושה דונם בכל סבב, בסך הכול 45 דונם כרם. גתות עם בור של 1 מ"ק הן גתות בינוניות; גתות של שלושה קוב ומעלה מעידות על נחלת כרם של יותר ממאה דונם.

91 ר' פרנקל, 'מכבש היין של ארץ-ישראל וסביבותיה בתקופה הביזנטית', בתוך ש' דר ו' ספראי (עורכים), הכפר הקדום בארץ ישראל, רמת גן תשנ"ז, עמ' 193-208. במאמר זה כתב פרנקל על אחד מטיפוסים מתקני הלחיצה, טיפוס פניקי הרווח בגליל העליון. טיפוסים אחרים נדונים בדוקטורט המפורט שלו (פרנקל, עיבוד יין) ראו גם הדס, הגפן; ר' פרנקל וא' איילון, גפן, גתות ויין בעת העתיקה, תל אביב 1988.

92 ולדימיר, הגת ברמלה.

התקופה האומאית. בית גתות נוסף בגודל דומה נחפר בסוסיא, ואולי גם בית הגת באפולוניה הוא בסדר גודל דומה.⁹³

איור 4. פרט מבית הגת ברמלה ששוחזר בנאות קדומים (צילום: טובה דיקשטיין)

איור 5. בית הגת ברמלה כפי ששוחזר בנאות קדומים (צילום: טובה דיקשטיין). למתקן המקורי ראו ולדימיר, הגת ברמלה

93 גתות ענק נוספות הן הגתות בסוסיא ובאפולוניה. בשתיהן הגת המשיכה לפעול בתקופה האומאית, אך אין הוכחה שלא פעלה כבר בתקופה הביזנטית. ראו רול ואיילון, אפולוניה, עמ' 55; R. Frankel and M. Eisenberg, 'The Hippos Winery Complex', M. Eisenberg (ed.), *Hippos Sussita of the Decapolis*, Haifa 2018, vol. II, pp. 56–73

בתי בד

בתקופה הביזנטית נבנו גם בתי בד תעשייתיים. בבית הבד שאני מכנה 'תעשייתי' אין חידושים טכנולוגיים, אלא שהחלקים גדולים יותר. בולט בהם בסיס אבן גדול שאליו נקשר קצה הקורה, בסיס שגובהו כמטר וחצי וקוטרו מטר וחצי ויותר (איור 6). יצחק מגן חפר עשרות מתקנים כאלה ברחבי יהודה ושומרון⁹⁴ חפירה כמעט קדחתנית, ופרסם אותם בצורה מאוד לא מבוקרת. לדעתו המתקנים הם כולם מהתקופה האומאית, ברם בשל החפירה הלא מבוקרת תיארוך המתקנים המדויק בלתי אפשרי. אין בהם חומר המעיד על התקופה האומאית ברוקא, אלא נמצאו חרסים המתוארכים לתקופה הביזנטית. כלי חרס אלה המשיכו לתפקד גם בתקופה האומאית, ברם אין במכלולים שפרסם חומר שהוא בהכרח אומאי.⁹⁵ המסקנה העולה מכך היא שגל זה של הקמת מתקנים משקף את התקופה הביזנטית, ובייחוד את התקופה הביזנטית המאוחרת. אפשר שהמתקנים או חלק מהם המשיכו לתפקד גם לתוך התקופה האומאית. כיוון ששאלת ההמשך לתקופה האומאית היא מחוץ לתחום דיון זה, לא נרחיב בכך.

איור 6. מתקן בית הבד בחורבת כספא, אתר קטן (15 דונם)
וכו ארבעה או חמישה בתי בד גדולים (צילום: יואל פיקסלר)

- Y. Magen, 'Oil Production in the Land of Israel in the Early Islamic Period', idem (ed.), *Judea and Samaria Researches and Discoveries* [JSP 6], Jerusalem 2000, pp. 23–34
- A. Taxel, 'The Olive Oil Economy of Byzantine and Early Islamic Palestine: Some Critical Notes', *Studium Biblicum Franciscanum: Liber Annuus* 63 (2013), pp. 361–394

בתי הבד הענקיים מצויים לא רק בתחומי יהודה והשומרון אלא בכל רחבי הארץ. דוגמאות לכך הן מנזר מבוא מודיעין,⁹⁶ חורבת ברכות, משמר העמק⁹⁷ ועוד. בגליל בולטים בתי בד כאלה בחורבת כרכרה ובאתרים נוספים שציינו להם כבר לעיל. בחורבת קסטרה למשל, למרגלות הכרמל, שלושה עשר בתי בד, שנים עשר מהם גדולים. דוגמה נוספת למתקן ענק שזהותו לא ברורה היא במנזר הביזנטי דיר סימעאן.⁹⁸

גתות הענק ובתי הבד התעשייתיים הם כמובן גם עדות לפריחת ענפי ייצור אלו, ובכך נרחיב מעט להלן. בשלב זה נסתפק בכך שנאמר כי הם מעידים על אחוזות גדולות שניהלו שטחים נרחבים. עם זאת יש להעיר: הגת מתוארת במקורות חז"ל כמתקן פרטי, או כמתקן משותף לשניים-שלושה שותפים לכל היותר. לפיכך גת ענקית מלמדת על בעלים של כרם גדול. ברם, בית הבד הוא מתקן שירות, ששייך לבעל בית יחיד המעמיד אותו לרשות הציבור בתשלום, כמובן. על כן בתי בד גדולים לא מעידים על בעלות גדולה או משותפת, אלא על שכלול טכנולוגי ועל ארגון חברתי-מסחרי.

מכל מקום, התופעה הארכאולוגית ברורה. חוקרים הסתפקו בציון העובדה שלפנינו תופעה שהתרחשה בתקופה מסוימת, מבלי לברר מדוע התחוללה בתקופה זו דווקא. אף לא ביררו כיצד ייצרו את היין והשמן לפני הקמת מתקני הענק; מה היה המצב לפני כן, ומדוע השתנה. אלו השאלות שמאמר זה עוסק בהן.

1. מנזרים

גורם כלכלי שנוסף בתקופה הביזנטית הוא המנזרים. בדרך כלל מתוארת הנזירות במחקר כתופעה דתית וחברתית. ההיבט הכלכלי הוזנח על פי רוב, ולפיכך היא עלינו להרחיב בנושא.

תופעת הנזירות במדבר יהודה הוכרה בעבר היטב בזכות ספרו של קיריליוס איש סקיתופוליס, שתיאר את חייהם של נזירי מדבר יהודה. בשיאה התגוררה הקהילה הנזירית ביותר ממאה מבני מנזר ציבוריים (קונוכיים) ובמאות תאי התבודדות שנועדו ליחידים או לקבוצת שכנים. שני מרכזים אחרים הידועים בזכות הספרות הנזירית היו בירושלים⁹⁹ ובתחומי עזה-אשקלון ועד תחום יבנה. המרכז הזה מוכר בזכות

96 טקסל, מנזרים; דיין מנזרים. שתי העבודות דנות באותם אתרים וזה לא הכיר את זה.

97 ספראי ולין, חפירות, עמ' 167-168.

98 'י טפר', 'שעון שמש בדיר סמען', 'ש' דר' וז' ספראי (עורכים), מחקרי שומרון, תל אביב

תשמ"ו, עמ' 207-216.

99 J. Seligman, 'The Rural Hinterland of Jerusalem in the Byzantine period', PhD dissertation, Haifa 2011

כתבים אחדים ובהם חייו של פטרוס האיברי¹⁰⁰ (המאה החמישית) שהסתובב בין המנזרים מעזה ועד יבנה. בסקרים סביב אשקלון התגלו מבנים רבים, שההשערה היא כי הם מנזרים.¹⁰¹ האזורים האחרים בארץ לא זכו לסופרים שיתארו את חי המנזרים בהם. הממצא הארכאולוגי חשף בשנים האחרונות עשרות מנזרים צפופים בגליל התחתון בזיקה לתחום עכו,¹⁰² אך כנראה היו מנזרים גם בגליל שהיה פעם יהודי, במרגלות הרי שומרון,¹⁰³ מצפון השומרון ועד אזור מודיעין. מנזרים לא מעטים נחפרו או נסקרו בהרי יהודה. ירושלים עצמה הייתה כאמור מרכז נזירי, אך ספק אם למנזרים אלו היו קרקעות. על כל פנים, סביבות ירושלים היו רצופות מנזרים. תופעת המנזרים התפרשה גם על תחום ההר. בדרום הר חברון נתגלו מנזרים לא מעטים, והוא הדין באזורים אחרים (כגון מנזר פרופיריאון על הכרמל, שעליו מסופר בחיי יעקב הנזיר).¹⁰⁴

דומה שהתופעה מקיפה את רוב אזורי הארץ, כולל הגליל המערבי שהיה בתקופה הרומית אזור יישוב יהודי צפוף. ראוי לציין שבאזור המדברי של דרום הר חברון אין מנזרים (בניגוד לאזור הצפוני הרווי בהם). בדרום הר חברון היה היישוב מעורב, וזו כנראה אחת הסיבות למיעוט המנזרים. סיבה שנייה היא המרחק מירושלים. שתי הסיבות הללו מסבירות גם את מיעוט המנזרים בדרום מדבר יהודה ובמדבר

100 ראו J. Rufus, *The Lives of Peter the Iberian, Theodosius of Jerusalem, and the Monk Romanus*, Edited and Translated with an Introduction and Notes by C. B. Horn and R. R. Phenix Jr., Atlanta 2008

101 ב' ביטון-אשקלוני, 'נזירות עזה בתקופה הביזנטית', קתדרה 96 (תש"ס), עמ' 69-110; A. M. A. McCray, *Between the Judean Desert and Gaza: Asceticism and the Monastic Communities of Palestine in the Sixth Century*, Dissertation, Louisiana State University 2020. לממצא ארכאולוגי ראו למשל ר' גופנה ונ' פייג, 'מנזר ביזנטי בחורבת ג'ממה', עתיקות 22 (תשנ"ג), עמ' 97-198; ש' גודוביץ, 'שריד מנזר למרגלות תל אשדוד', עתיקות 51 (2006), עמ' 1-2; אלטר וחסון דיר בלח; הנ"ל, מנזר הילריון. שני המאמרים האחרונים עוסקים באותו אתר, שבו נתגלה מנזר גדול ובו בית מרחץ ורצפות פסיפס צבעוניות. בגן הדרום נחפר מנזר דומה (טרם פורסם); כנחל פחר שליד רהט של ימינו נחפר מנזר אחר, ועוד. בסקר אשקלון שערך הוסטר נמצאו כנסיות עם גתות יין גדולות; סביר שכנסייה עם גת היא מנזר. ראו הוסטר, סקר אשקלון עמ' 5-53. הוסטר מציין כנסיות רבות שבחלקן גתות יין, כלומר שהן מנזרים. מדובר בעשרות מבנים כאלה.

102 M. Aviam and J. Ashkenazi, 'Monasteries and Villages: Rural Economy and Religious Interdependency in Late Antique Palestine', *Vigiliae Christianae* 71 (2017), pp. 117-133. מדובר במחקר מתהווה, ויש לצפות לפרסומים נוספים.

103 טקסל, מנזרים; דיין, מנזרים.

104 ראו J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca*, Paris 1857-1866 vol. 114, pp. 1213-1222

שומרון. בגליל העליון היהודי, בגולן, ובגליל המזרחי לא נמצאו מנזרים, כנראה משום שהיישוב היהודי המקומי לא אפשר את התרבות המנזרים, וכן הדבר באזור שומרון, להוציא את שפלת השומרון שבה, כאמור, יש מנזרים. אזורים מנזרים מצויים גם מעבר לתחומי פלשתינה. הדוגמה המובהקת ביותר היא מצרים, שבה היה מרכז נזירי גדול (שהקריין על נזירות עזה). בסוריה היו אזורים מנזרים נרחבים, ואף בחורן ובאזור שבין צפון הירדן לדמשק.¹⁰⁵ ההווי באזורים רוויי המנזרים שונה מזה שביישוב כפרי רגיל. הוא מתואר בכתבי נזירים, כגון סיפור חייו של תיאודורוס מסיקיאון שבאסיה הקטנה.¹⁰⁶ העיסוק המחקרי במשמעות הכלכלית של המנזרים מעלה לא מעט חיוכים. פטר קרניס, שעסק בנושא,¹⁰⁷ התמחה בספרות הנזירים וקיבל את הכתוב בה כאמת היסטורית. הוא מציין את חשיבות המנזרים להסדרת מערכת המשפט, לריפוי חולים במעשי ניסים (ובמתקני הריפוי שבמנזרים); הנזירים הם מעין פטרוניס טובים לכפריים

105 המסמך העיקרי שבו מפורטים מנזרי האזור הוא מכתב (מניפסט) של נזירי ערביה המונופסיטים I. B. Chabot [ed.], *Documenta ad origins Monophysitarum illustrandas*, CSCO (*Scriptore Syri* [Series Secunda, Tomus XXXVII], Paris 1907, pp. 213–224). המסמך פורסם כמה פעמים ותרגומו לאנגלית מופיע במאמר: F. Millar, 'Christian Monasticism: מופיע במאמר: in Roman Arabia at the Birth of Mahomet', *Semitica et Classica, International Journal of Oriental and Mediterranean Studies* 2 (2009), pp. 97–115 ושם סקירת המחקר. העבודה לזיהוי האתרים נעשתה על ידי תאודור נלדקה, כפי שמראה פרגוס מילר שם. מילר מנסה לתאר את האזור ומתפעם מכך שהשפה הסורית השתמרה. לפליאה זאת אין בסיס, שכן השפה הסורית (ארמית־נוצרית) דוברת בסוריה ובארץ ישראל, ולכך עשרות רבות של עדויות, ויש ספרות שלמה שנכתבה בשפה זו. כרוגמה בלבד ראו שלושה נזירים, חיי דניאל פרקים 3, 10, 14. בכל אחד מקטעים אלו הדגשה על הדיבור בסורית כשפה 'שלנו'. לתיאור מקיף יותר של האזור ראו R. Hoyland, 'Late Roman Arabia, Monophysite Monks Arab Tribes: A Problem of Centre and Periphery', *Semitica et Classica, International Journal of Oriental and Mediterranean Studies* 2 (2009), pp. 117–140; P. Canivet, 'Contributions archéologiques à l'histoire des moines de Syrie (IVe-Ve siècles): à propos de l'Histoire Philothée de Théodoret (444 env.)', *Studia Patristica* 13 (1975), pp. 444–460; C. Foss, 'Syria in Transition, A.D. 550–750: An Archaeological Approach', *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), pp. 189–269

106 E. Rizos, 'Sixth-century Anatolia through the Lens of Hagiography: Ecclesiastical Power and Institutions in City and Countryside', I. Jacobs and H. Elton (eds.), *Anatolia in the Long Sixth Century*, Oxford 2019, pp. 45–61. עמ', 456–454.

P. Charanis, 'The Monk as an Element of Byzantine Society', *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971), pp. 61–84

וכן הלאה. כך היו אולי הנזירים רוצים לראות את עצמם, אך אני מניח שהם היו קשים לבעלי הקרקעות ולעובדיהם לא פחות מכל בעל קרקעות קפיטליסטי אחר (להלן). קרניס התבסס על הספרות ההגיוגרפית (חיי קדושים) העשירה. ברם אין זו ספרות נייטרלית, אלא ספרות מגויסת שהשתמשה בסיפורי נזירים כחודר החנית בתהליך ההתנצרות. סיפורי הסיגוף כמו סיפורי הניסים הם כלי להפצת הנצרות ולא תיאור אובייקטיבי.¹⁰⁸

ספרות הנזירים מתארת את חיי הנזיר הסגפן והצנוע, והתיאורים בה מופרזים. נראה שהתיאורים של הסגפנות התייחסו לקבוצה מצומצמת מקרב הנזירים, שהביאה את הסיגוף לקיצוניות, והם לא מייצגים את כלל הנזירים. השרידים הארכאולוגיים מעניקים ממד אחר להבנת כלכלת הנזירים. המנזרים התחלקו למנזרי לאורה, שיש בהם תאי התבודדות, ולמנזרי קינוביון שבהם התגוררו רוב הנזירים בחיי שיתוף.¹⁰⁹ המנזרים השיתופיים מחולקים לשלושה סוגים: א. מנזרים במדבר (במצרים, בסוריה וכמובן גם במדבר יהודה); ב. מנזרים בתוככי היישוב, בערים; ג. מנזרים באזור הכפרי. תאי ההתבודדות אכן היו מאוד סגפניים, אבל במנזרי לאורה גדולים החלק השיתופי היה מפואר, כגון במנזר מצדה.¹¹⁰ במנזר זה חדר אוכל מרשים ובו תאי הסבה, המעידים שהסועדים הסבו הסבה מלאה בסגנון הסימפוזיון הרומי. חדרי אוכל מפוארים עוד יותר היו במנזר אוותימיוס ובמנזר תידוטוס הקדוש. וכן במנזר כורסי, שם היה מנזר על אתר עלייה לרגל.¹¹¹ ואסיליוס צפיריס, שפרסם מנזר זה, טען שחדרי אוכל מפוארים היו רק במנזרי עלייה לרגל ונועדו לאורחים. ברם חדר אוכל מפואר היה גם במנזר נטרון במדבר מצרים.¹¹² גם זה היה אתר עלייה לרגל, אך קדושתו הייתה של מנזר מסתגפים, והוא לא היה על ציר עלייה לרגל של עולי רגל מפונקים אלא נועד לחסידי הסיגוף בלבד. במנזרים אחרים השוכנים באזורי מצוקים הושקע כסף רב בבניית קירות תמך ויצירת משטחים נוחים לבנייה, כגון מנזר חוויבה,¹¹³ מנזר מר סבא ומנזר חריטון.¹¹⁴ בחלק מן המנזרים נמצאו רצפות

108 ראו למשל C. C. Walters, *Monastic Archaeology in Egypt*, Liverpool 1974

109 הירשפלד, המדבר, עמ' 114-144. ולטרס, שם.

110 למנזר מצדה ראו 'הירשפלד, 'מצדה בתקופה הביזאנטית – מנזר מרדא', ארץ-ישראל:

מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה כ (תשמ"ט), עמ' 262-274.

V. Tzaferis, 'The Excavations of Kursi-Gergesa', *Atiqot* 16 (1983), pp. 28-29; idem, 111

'New Archaeological Finds from Kursi-Gergesa', *Atiqot* 79 (2014) pp. 186-196

112 קונסטנטינודו, סירים ונזירים.

113 הירשפלד, המדבר, עמ' 94-97.

114 שם, עמ' 98-103.

פסיפס צבעוני, כגון במנזר המערה,¹¹⁵ או במנזר גבריאֵל.¹¹⁶ הגגות היו עשויים רעפים, וניכרים אביזרי בנייה המעידים על בניית פאר. ההשקעה הפיסית הגדולה מלמדת על חברה שהחברים בה אומנם עניים, אך היא עצמה עשירה. השניות שבין הספרות המתארת את חיי הקדושים לבין הממצא הארכאולוגי בולטת מאוד במנזרי הקינוביון. רמת החיים במנזר הייתה גבוהה. אומנם המנזר דגל בחיי סיגוף, והיו בוודאי גם נזירים שמילאו שאיפה זו. הם יצרו אווירה של 'אתלטיקת הסיגוף', מתוך תחושת סיפוק. התא של הנזיר אכן היה דל ביותר, ברם המנזר עצמו היה עשיר. עדות לכך יש בבניין הגדול של המנזר, ברצפות הפסיפס ובפאר המבנה.

סידורי הבישול

הנושא נבדק בצורה מלאה במנזרי מצרים.¹¹⁷ נזירות מצרים הייתה אחת משני סוגי הנזירות הקדומים ביותר, והשפיעה רבות על הדגם של נזירות עזה. במצרים השתמרו ממצאים ארכאולוגיים ונחפרו מנזרים רבים, ובהם כמה בלב אזור המנזרים המדברי שבוואדי נטרון ובמדבר בדרום מצרים.

מתברר שהמנזר עצמו היה מבנה מפואר ובו חצרות ורחבות מקורות, עמודים, פסיפס צבעוני, שיש ורעפים. בייחוד בולטים חדרי אוכל גדולים ונוחים שרוצפו בפסיפס צבעוני והקירות טיחו בפרסקו או בסטוקו יקרים. במכלולי המנזר נמצאו בתי מרחץ גדולים ונוחים. הדבר לא היה צפוי, שכן הנזירים הסתייגו מבילויי בבית המרחץ. ההסבר הטוען שבתי המרחץ נועדו לאורחים קשה, שכן מדובר במנזרים מבודדים, שרק חובבי סגפנות הגיעו אליהם. כך בארץ ישראל וכך במנזר מצרים שנועדו לסגפנים.¹¹⁸

השרידים הארכובוטניים מעידים שהנזירים אכלו מאכלים שעל פי הספרות הם היו מנועים אפילו מלחלום עליהם.¹¹⁹ הספרות מתארת תפריט צמחוני, ואילו השרידים מלמדים על אכילת דגים, בשר ומוצרי מותרות. בחדרי האוכל נמצאו

115 שם, עמ' 119.

116 שם, עמ' 135.

117 ויפסיצקה, מנזרים; וכן הנ"ל, היבטים כלכליים.

D. L. B. Hedstrom, 'Models of Seeing and Reading Monastic Archaeology', 118 *Cistercian Studies Quarterly* 48 (2013), pp. 299–315

M. Harlow and W. Smith, 'Between Fasting and Feasting: The Literary and 119 Archaeobotanical Evidence for Monastic Diet in Late Antique Egypt', *Antiquity* 75 [290] (2001), pp. 758–768

כלים רבים ואמפורות שמלמדות על מוצרי יבוא ועל שימוש במותרות.¹²⁰ כדוגמה ישמש לנו הסיפור הבא. בחיי יוחנן גומל חסדים (Almsgiver) מסופר שהוא כעס על ריבוי היין מארץ ישראל, והעדיף יין מקומי (פרק 10).¹²¹ מכאן שממצא האמפורות במנזר ואדי אל נטרון מלמד שבין שלישי למחצית האמפורות במנזר ה'סגפני' הגיע מארץ ישראל.¹²² כן נמצאו ראיות דומות ליבוא ממרחקים גדולים עוד יותר. הסועדים השתמשו גם בכלים יפים מיובאים ממרחק. החיים במנזר המצרי לא היו אפוא בעלי אופי סגפני.¹²³

כל התופעות הללו נתגלו גם בארץ ישראל. במנזר הילריון (דיר אל בלח) התגלה מבנה גדול עם בית מרחץ מרווח, רצפות פסיפס ושאר אביזרי מותרות,¹²⁴ במנזר מארטיריוס מבנה גדול ביותר (קרוב ל־6.5 דונם) ובו אורוות, בית מרחץ, תנור גדול, חדר אוכל עם עמודים, סטיו ועוד. בית מרחץ מחומם נתגלה במנזר אוותימוס.¹²⁵ זה אומנם בית המרחץ היחיד שנתגלה במנזר בארץ ישראל, אך לאור ההשוואה עם מצרים נראה שהיעדרו במנזרים אחרים הוא תוצאה של מיעוט המידע שבידינו. גם מנזר כורסי הוא מבנה מואר, הכולל בית מרחץ, אולם תפילה ובו פסיפס צבעוני מרשים, ופרטי בנייה משיש.

M. Dembinska, 'Diet: a Comparison of Food Consumption between some Eastern 120
and Western Monasteries in the 4th–12th Centuries', *Byzantion* 35 (1985), pp.
431–462; J. Empereur and M. Picon, 'Les régions de production d'amphores
impériales en Méditerranée orientale', M. Lenoir et al. (eds.), *Amphores romaines
et histoire économique: dix ans de recherche, Actes du colloque de Sienne* (22–24
mai 1986), Rome 1989, pp. 223–248; C. Daufin, 'The Diet of the Desert Fathers
in Late Antique Egypt', *Bulletin of the Anglo-Israel-Society* 19–20 (2001–2002),
pp. 39–66; W. Van Neer et al., 'Salted Fish Products from the Coptic Monastery
at Bawit, Egypt: Evidence from the Bones and Texts', H. Hüster Plogmann (ed.),
The Role of Fish in Ancient Time, Rahden 2007, pp. 147–159
קונסטנטינידו, סירים ונזירים, וספרות רבה נוספת.

121 ראו שלושה נזירים, חיי יוחנן.

122 קונסטנטינידו, סירים ונזירים.

J. E. Goehring, *Ascetics, Society, and the Desert, Studies in Early Egyptian* 123
Monasticism, Harrisburg 1999
של מנזרי סוריה יודעים אנו פחות, ואין כאן המקום לברר זאת ראו E. Loosley and N.
Finneran, 'Monastic Archaeology in Syria: Excavations at Dayr Mar Elian al-Sharqi,
Qaryatayn: A Preliminary Report on the 2001, 2002 and 2003 Field Seasons', *Levant*
37 (2005), pp. 43–56

124 אלטר וחסון, דיר בלח; הנ"ל, מנזר הילריון.

125 הירשפלד המדבר, עמ' 124.

כלי יבוא נמצאו בחפירות מגזרים במרחב הארץ ישראלי, אך נתון כמותי נבדק רק במגזר קטן המוקדש ללוט הקדוש.¹²⁶ באתר זה נעשתה ספירה של כלי חרס ונמצאו בה 8.5% של כלי הגשה יפים (כלי יבוא – Fine Wares). נתון אחרון זה חשוב במיוחד. אפשר להציע מדד 'עושר' המבוסס על הכמות היחסית של כלי הגשה כאלה. ככל ששיעורם היחסי גדול יותר, הקהילה הנבדקת אמידה יותר. כך למשל בגדרה, פוליס מבוססת, כלי חרס היפים הם 13% מכלל כלי חרס.¹²⁷ בראס אל בשיט, כפר גדול בסוריה (עיירה), הכלים היפים הם 2%-4% מהממצא (תלוי בשיטת הספירה).¹²⁸ בשקמונה נעשתה בדיקה כמותית באתר אחד מהמאה השישית. שקמונה הייתה עיירת חוף ונמל משגשגת (ברמה של פוליס, על אף שלא הייתה פוליס מבחינה פורמלית). באתר זה כלי היבוא הם 85% מהממצא הכולל. כלי ההגשה כולם הם כלי יבוא, והם יותר מ-75% מהממצא הקרמי.¹²⁹ אוונס הציע שממוצע של 3% כלי חרס יפים הוא ממוצע רגיל לכפר באיטליה.¹³⁰ הכפר משמעו בתי אחוזה פזורים, כמקובל בחבל ארץ זה. לא כאן המקום לאסוף את כל הממצאים שבידינו, אך נראה שממוצע של 3%-4% כלי חרס יפים משקף את רמת הכפר באימפריה ובאזורנו; 6% כלים יפים משמעו חיים מרווחים יותר; ו-13% הוא ממוצע עירוני. בשלב זה אלו נתונים ראשוניים בלבד, הקוראים להמשך מחקר.

דוגמה אחרת למגזר עתיר משאבים ישמש לנו מגזר בורמוס הישן בוואדי נטרון שבמצרים. המגזר מצוי בלב ליבה של 'אצולת' הנזירות המדברית של מצרים, ששורשיה בימי הנזיר אנטוניוס, שהיה הנזיר המסתגף הראשון המוכר. כאמור, המגזר הוא באזור מדברי, רחוק מערי מצרים. בחפירות במגזר התגלו מאות אמפורות.¹³¹ עד כה הוסבר כי האמפורות שימשו לאריזה ולאספקת מזון לענני הסביבה. מתברר שאמפורות רבות הן מאפריקה ומקנאני עזה, שבהם נרון להלן.¹³² אין בחיבור זה

K. D. Politis, *Sanctuary of Lot of Deir Ain Abata in Jordan Excavations 1988–2003*, 126 Amman 2012

L. El Khouri, 'Late Roman Fine Pottery from Gadara (Umm Qais), 2011 Season of Excavations', *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 14 (2018), pp. 115–138

128 מיליס ובורדי, ראס אל בשיט.

129 עמיר, כלי חרס.

J. Evans, 'Material Approaches to the Identification of Different Romano-British Site Types', S. James and M. Millett (eds.) *Britons and Romans: Advancing an Archaeological Agenda* [CBA Research Report 125], York 2001, pp. 26–35

131 קונסטנטינידו, סירים ונזירים.

132 שם, עמ' 164–187.

ניתוח כמותי מדויק, אך מדובר בעשרות סוגים של אמפורות מיובאות,¹³³ ואם כן נראה שרוב המזון שהובא למנזר היה מותרות יבוא, מן הסתם בעל טיב שהיה חשוב דיו להוציא עליו את כספי האל. בין כלי השולחן שנמצאו, קרוב לשליש הם טיפוסי יבוא מאפריקה וממערב האימפריה.¹³⁴ תושבי המנזר נהנו אפוא מרמת חיים של בעלי אחוזה.

כיצד חיים ביחד אידאולוגיה של סיגוף ושימוש במוצרי מותרות? השאלה היא לא שאלה כלכלית, וגם לא שאלה קשה.¹³⁵ הצריכה נועדה לא לצורכי הגוף של הנזירים אלא לנשמתם ולתהילת האל ירום שמו. הנזיר אומנם צריך להסתגף, אך הסעודה צריכה להיות עשירה.¹³⁶ המנזר הוא גוף צרכני משוכלל, שמושך אליו בעלי מקצוע ברמה גבוהה ומפרנס אותם.

היו נזירים שבילו את זמנם בתפילות או בהעתקת ספרים, והיו גם שעבדו בעצמם בשדות. במנזרים המדבריים הם העסיקו את עצמם בקליעת כלי קש זולים, אך במקביל עסקו המנזרים החקלאיים בחקלאות המבוססת על עבודה עצמית ועל גיוס של שכירים או אריסים.¹³⁷

מבחינה כלכלית ודאי חלק ניכר מעבודת הנזירים הוא 'בזבז'. כלומר, משק הארץ תומך באוכלוסייה 'טפילה', שחלק מזמנה מבזבז, ורק חלקו (הקטן?) מושקע בעבודה חקלאית. המנזר הוא כמו כל אחוזה, התופשת אדמות של מקומיים לטובת אדם זר (או קהילה של זרים). במקום משפחת בעל האחוזה במנזר חיו הנזירים, שהם רבים יותר ממשפחה. כאמור, בתקופה הביזנטית התנהלה האחוזה בשיטת 'הבעלות הנעדרת': בעל האחוזה התגורר בעיר הגדולה, שהייתה לעיתים קרובות מחוץ לאזור או לפרובינקיה. מבחינה כלכלית משמעות האחוזה היא שחלק גדול מרווחי

133 שם, עמ' 187.

134 שם, עמ' 52-88.

R. S. Bagnall, 'Monks and property—Rhetoric, Law and Patronage in the Apophthegmata Patrum and the Papyri', *Greek Roman and Byzantine Studies* 42 (2001), pp. 20–24; S. Holman (ed.), *Wealth and Poverty in Early Church and Society*, Grand Rapids 2008.

136 בנימה אישית אוסיף כי חייתי בתנועה הקיבוצית בשנות השגשוג שלה, ושמעתי הסברים דומים. כך שהשאלה איננה שאלה, ובוודאי לא שאלה כלכלית.

137 W. Smith, *The Agricultural Economy and Practice of an Egyptian Late Antique Monastery: an Archaeobotanical Case Study*, Unpublished PhD thesis, School of Archaeological Studies, University of Leicester 1997; L. Blanke, *An Archaeology of Egyptian Monasticism: Settlement, Economy and Daily Life at the White Monastery* *Federation*, Yale 2019; לייטון המנזר הלבן.

האיכרים מופנה לשגשוג הערים. האחוזה היא אפוא מקום שמזורים הון מהכפר אל העיר, שכן האדון חי בעיר ומתפרנס בה מעבודתם של איכריו בשדות הרחוקים.¹³⁸ המנזר, לעומת זאת, פעל בשיטת הבעלות הנוכחת. רווחי החקלאות נוצלו באזור. אם המנזר השקיע כספיו בבנייה, הרי שפרנס בכך את תושבי האזור שעבדו כשכירים. ואם החליט להשקיע את הכסף במזונות לנזירים – קנה אותם מסוחריו האזור. בנוסף לכך נהנה המנזר מהזרמת תרומות מהעיר ומרחבי העולם. זהו יבוא הון מהעיר אל הכפר.

השאלה עד כמה היה המנזר יעיל מבחינה כלכלית איננה חשובה. לכל מנזר היה סך קבוע של הכנסות – מעיבוד שדות, ממסחר ומתרומות. את הסכום הזה הוציאו אנשי המנזר על מזונם העשיר, על בניית פאר ועל עשיית מעשי חסד.¹³⁹ הנזירים היו לעיתים פועלים רגילים שעבדו חלק מהיום בשדות, וחלק מהם פעלו כבעלי אחוזה המנהלים את העיבוד שנעשה בפועל על ידי האיכרים המקומיים. מסיבות דתיות עקרוניות לא היו למנזר, בדרך כלל, עבדים, אך האיכרים עשויים להיות אריסים או פועלים עצמאיים.¹⁴⁰

סדר היום של הנזיר 'הממוצע' היה מגוון, ובמידה רבה כל אחד מן הנזירים עיצב סדר יום המתאים לו. היו נזירים שעבדו בשדות, היו שהשקיעו את אונם, או חלק ממנו, בתפילות, בהעתקת ספרים או בעיסוקים לא רווחיים אחרים. רבים מהם הרבו לנדוד, ללמד ולשוחח. אפשר שהם העניקו למקומיים תמיכה רגשית חשובה (כך מתואר הדבר בספרות אנשי הקודש הנזירים), ואפשר שזו נתפסה בעיני האיכרים כהטרדה. הם כמונבן ריפאו חולים, גירשו שדים ופעלו שאר פעולות חשובות. לא זה המקום להעריך את החשיבות הכלכלית של גירוש השדים, נסתפק בכך שעל כל מקום כזה שטוהר משדים, עטו ליגיונות של שדים חדשים. אין לזלזל בחשיבות של התופעה, אך הממד הכלכלי שלה מצומצם, ובכך אנו עוסקים.

לעיתים היה המצב שונה: המנזר שנוסד לא הפך את האיכרים העצמאיים לאריסים אלא דחק את מקומם, ורק הנזירים עיבדו את השדות. משמעותו של נתון זה היא שהמקומיים נדחקו מאדמתם, ובמקרה זה בניית המנזר חייבה את המקומיים לעקור לאזור אחר, או לעבד שטחים באיכות נמוכה שעד עתה טרם נוצלו, או להגר לעיר ולהצטרף להמון העירוני. במקרה זה הכנסייה הייתה כמו

138 לדיון נרחב ושיטתי על רכוש הכנסייה בכלל ראו זיסימו־טריפונידים, כנסייה וכלכלה.

139 ברנק, מנזרים.

140 E. Wipszycka, 'Le monachisme égyptien et les villes', *Travaux et mémoires du Centre de Recherche d'histoire et civilisation de Byzance* 12 (1994), pp. 1–44 הנ"ל, היבטים כלכליים.

כל בעל אחוזה אחר, וכמובן היו גם תלונות על יחס פקידי הכנסייה ונציגיה כלפי האוכלוסייה המקומית המקורית.¹⁴¹

יש לציין שבמידה שהמנזר השקיע מכספו במפעלי צדקה, או הקים אכסניה לחולים, הרי היו אלו שירותים חברתיים לקהילה, שהצטרפו לכספים שהמנזר השקיע בקהילה ואורית במסגרת קניית משאבים לעצמו. נמצאנו למדים שיחסית לאחווה הפרטית ולאחווה הממלכתית המנזר סייע לתנופה כלכלית לאזור. עם זאת, יחסית למשק פרטי הוא היה נטל כלכלי, שכן אוכלוסיית החקלאים נאלצה לפרנס עוד אוכלוסייה 'לא יצרנית'.

כאן מתבקשת כמובן הערה כלכלית על פעילות הצדקה של הכנסייה הנוצרית. האתוס הכנסייתי דגל בחשיבות הצדקה והסיוע לעניים. כתבי אבות הכנסייה הם מסע מתמשך התובע פעילות צדקה. בייחוד מוזכר תפקידם של הנזירים בתחום. ואכן הכנסייה החדירה לעולם הכללי (הלא יהודי) את מצוות החמלה, ובכך חלקה רב וחשוב. הכנסייה גם קיימה מפעלי צדקה ובראשם אכסון עניים וריפוי חולים. כך גם נוצרו 'בתי האבות' הראשונים בעולם. אין לזלזל בחשיבות התיאולוגית והחברתית של פעילות זאת. עם זאת, הכנסייה הייתה חלק מהשיטה הכלכלית שיצרה את העוני. המנזרים הכפריים הם הם שהחזיקו באדמות של האיכרים, ולעיתים אף פעלו ישירות לנישול החקלאים הזעירים.

פעולות הצדקה הרבות שביצעה הכנסייה מומנו מכספים שנאספו בקהילה. למעשה שימשה הכנסייה מתווכת בהעברת הון מהמעמד הגבוה וממעמד הביניים לטובת המעמד הנמוך. לצד זה גבתה הכנסייה כספים מבני המעמד הנמוך (אריסי המנזרים במגזר הכפרי) והחזירה אותו אליהם כפעולות צדקה. כלומר, היא גבתה כסף מהעניים והחזירה להם את חלקו. תוך כדי כך מימנו כספי ה'תיווך' הללו את המנגנון הכנסייתי, והכנסייה הלכה וצברה הון פוליטי וכלכלי מפעולות הצדקה.

141 זיסמורטריפונדרים, כנסייה וכלכלה. כך למשל בשלושה נזירים, חיי תיאודורוס, בפרק 24 מסופר על כפר של הכנסייה המעלה לה מיסים. בפרק 75 מסופר על כפר השייך לכנסייה שתושביו מתלוננים לקדוש והוא מסייע להוריד את גובה המיסים. מבחינתו של המחבר זהו מעשה חסד מיוחד שראוי לצינו. סיפור בעל מרכיבים דומים יש בסעיף 147, שם. אינני בטוח שאכן הסיפורים היסטוריים, אך למחברים היה חשוב לציין את השתתפות הנזירים במאמץ להגן על האריסים, ואגב אורחא אנו שומעים שבין המציקים היו גם נציגי הכנסייה עצמה. סיפור התקוממות נגד נציג הכנסייה יש גם אצל פרופיריוס איש עזה. בסעיף 22 המחבר (מרק הדיאקון) מקשר את המריבה בין ברוך שליח הכנסייה לבין הכפריים למתח הדתי בין הכנסייה לעובדי האלילים, אבל גם הוא רומז שהמריבה החלה כאשר נציג הכנסייה דרש את המס המגיע לכנסייה מהכפריים. יתר על כן, המתח הבין דתי הוא חלק מההתרחשות החברתית-הכלכלית. הכנסייה היא בעלת קרקעות והיא חלק מהעילית העירונית, ועילית זו עושקת בעקיבות את הכפריים (כך לפחות הם מרגישים).

הווה אומר, הכנסייה הייתה חלק מהמנגנון שלקח (גזל) הון ומשאבי ייצור מהמעמד הנמוך, ההון הועבר לכנסייה וליתר המעמדות. הניתוח אולי ציני, אך הוא נכון מבחינה כלכלית. מנקודת המבט של הכפר, הניתוח מציב את המנזר באגף המנצל והטפילי של המשוואה הכלכלית. נוסף על כך, האחוזוה היא שיטה נצלנית יותר, המעבירה הון ישירות מהכפר אל העיר. ראייה צינית אך מפוכחת זו מופיעה, במפתיע, כבר במדרש התר-תלמודי, בהקשר מעט רחב יותר ושונה מעט, של בעלי אחוזוה 'צדיקים':

כגון אילין אפוטרופיא דנפקין לקריית' ובזין לאריסייה ועלין למדינתה ואמרין כנשון מיסכנייהואנן בעיי מעבד עמהון מצוה = כגון האפוטרופסים הללו שיוצאים לקריות [כפרי בת] ובזוזים את האריסים. ונכנסים לעיר ואומרים כנשו לנו את העניים, ואנו רוצים לעשות עימם מצווה [לגמול להם חסד] (פסיקתא דרב כהנא, עשר תעשר א, עמ' 161; תנחומא, ראה י').

האפיטרופוס, שהוא הפקיד מנהל האחוזוה, הוא לא דווקא נציג המנזר, אך הוא טיפוס של צדיק המשתמש בכסאו גם לגמילות חסדים. סביר שאיש כזה איננו סתם פקיד נוכרי, ולא נציג של בעל קרקעות יהודי. הקמת המנזר אמורה לתרום לפיתוח החקלאות. יש לצפות לחקלאות מאורגנת – מפעלי מים, בריכות מים,¹⁴² הזרמת מים והכנת מתקני שאיבה,¹⁴³ וכדומה, וכן עיבוד היין והשמן במתקנים גדולים (מעין אלה שהזכרנו לעיל). ואכן, בשרידי המנזרים מתגלים מתקנים תעשייתיים שכאלה. אין מדובר בתעשיית מעט יין קודש או שמן קודש, אלא בייצור בהיקף תעשייתי שחייב להיות לו ביקוש כלכלי הולם. המנזר נתן אפוא תנופה לייצור החקלאי.¹⁴⁴

בהרי יהודה ניצלו המנזרים את המעיינות, הזרימו אותם אל השטחים החקלאיים ובכך תרמו לפיתוח חקלאי של האזור. דוגמה לכך היא אחוזת עין יעל. ניצול המעיינות היה קיים גם במנזרים נוספים (כגון עין חנות ליד ירושלים בנחל רפאים), כולל

142 כדוגמה תשמש חורבת סעדים, שבה שכן מנזר ונחפרה בריכת דגים למטרת רווח כלכלי. אחד המאפיינים של מנזרי שפלת שומרון הן בריכות ענק כאלה (ראו דיין, מנזרים). כך בדיר סימעאן, דיר ערב, דיר קלעה ומנזרים נוספים.

143 מ' שוובה, 'כתובת יונית על מתקן השקאה מדרום ארץ-ישראל', ידיעות ב (תש"ב), עמ' 89-93; L. M. Postno (ed.), *Aneas of Gaza, Epistula*, Rome 1950; מכתב 25.

144 ויפסיצקה, כלכלת הכנסייה.

אלו הפעילים עד היום (עין כרם, עין ג'דידה, ועוד).¹⁴⁵ פיתוח כלכלי זה מרשים, אך משמעו גם גִּלְת המים מהאיכרים המקומיים שעיבדו את האדמות בטרם נבנה המנזר. מנזרי אזור עזה-אשקלון קשורים קשר הדוק לייצור קנקני עזה ולגתות הגדולות. גם מנזרי הגליל המערבי שותפים למתקנים חקלאיים גדולים (בתי מלאכה לזכוכית ובתי בד גדולים).¹⁴⁶ קשה לכמת את הממצאים אך נראה שחלקם של מנזרי הגליל המערבי בפיתוח החקלאות התעשייתית צנוע בהשוואה למנזרי הדרום.

אם כן, המנזר הוא יחידה מאורגנת והיררכית, שמשובצת בארגון היררכי שאולי נועד במקורו למטרות אחרות (לא כלכליות), אך בפועל הוא מתפקד גם כארגון כלכלי. הסוחר מהמנזר פעל, כשהוא מוגן מפשוטי עם ומפקידי השלטונות, חמוש בכותונת התפילה ובצלב, ומצא מלון ותחנת מסחר בכל מנזר מזדמן (והיו הרבה כאלה). העברת הסחורות הייתה בטוחה (יחסית למשתמשים אזרחיים), והשווקים מובטחים. בנוסף לכך, השילוב של תפיסה קפיטליסטית של המנזרים ודבר האל היה שילוב מועיל, שהפך את המסחר של המנזרים לרווחי ביותר. כיוון שהגידול במספר המנזרים היה רב, הרי לפנינו תופעה בעלת היקף גדול ומשמעות כלכלית חשובה. ואכן במקורות ההיסטוריים פזורות פה ושם עדויות לרכוש של הכנסייה. כך למשל בחיבור יוחנן גומל חסדים מסופר על שתי ספינות של הכנסייה המשווקות לסיציליה (פרק 10 ופרק 13), ועל חנות השייכת לכנסייה (פרק 10). כמוכן, רכוש הכנסייה איננו רק רכוש המנזרים.

תרומה אחרת של המנזרים הייתה בתחום הביטחון. במזרח עבר הירדן ובמדבר סוריה נבנו מנזרים ששימשו כמבצרים, ואולי אף נבנו מלכתחילה למטרה זו. בארץ ישראל תפקיד זה היה שולי. במחקר היו ניסיונות אחדים לייחס לחלק ממנזרי מדבר יהודה תפקיד ביטחוני. הנושא חורג מתחום דיוננו, ולא כאן המקום להרחיב בו, אך אני מפקפק בתפקיד ביטחוני זה. הספרות ההגיגרפית מתארת מפגשים רבים עם הסרצנים, שבהם בדרך כלל הנזיר נרדף ומוכה, לעיתים הוא מחולל נס וניצל, ולעיתים הסרצנים ידידותיים. אך אפילו הספרות איננה משבחת את המנזרים על תפקידם הביטחוני. מכל מקום תפקוד כזה מצומצם לכמה ממנזרי מדבר יהודה. דווקא באזורי הספר של פלשתינה (דרום הר חברון, הגולן) לא היו מנזרים. מנזרי אזור אשקלון-עזה לא נראים כבעלי ממד ביטחוני.

עד כאן תיארו את המנזר כמאפשר תנופה לפיתוח האזור. מן הצד השני של המטבע חשוב לציין כי כל עבודה שכירה או 'אריסית' יש בה בזבוז של תשלום

R. W. Hamilton, 'Note on a Chapel and Winepress at 'Ain el Jedide', *Quarterly Journal of the Department of Antiquities for Palestine* 4 (1935), pp. 111–117

146 אביעם ואשכנזי, מנזרים ונזירים, בעמ' 287–289.

למתווכים (מנהלים ומארגנים), והיא גורמת לעבודה פחות יעילה של העובד. דרכו של עולם היא שאיכר עצמאי יעיל בדרך כלל יותר משכיר עבד או אריס.¹⁴⁷ כאן המקום לשאול מהיכן הגיעה הקרקע להקמת המנזרים, או בלשון אחרת, למי היו שייכים השטחים החקלאיים ומקורות המים לפני שהמנזר תפס אותם? מן הסתם היו לאדמות המנזר ארבעה מקורות עיקריים:¹⁴⁸

- א. קרקעות פרטיות שנמכרו למנזר; תהליך שהשתלב בהעברתן של אדמות ממגדלים זעירים לבעלי אחוזה גדולים, כפי שתואר לעיל.
- ב. אדמות פרטיות שניתנו כתרומה למנזר.¹⁴⁹
- ג. אדמות מקדשים פגאניים שניתנו לכנסייה לפי החוקים של האימפריה הרומית. כידוע, קונסטנטינוס הורה על הפקעת אדמות המקדשים. אין צורך להניח שבבת אחת הופקעו אדמות כל המקדשים, אך התהליך החל בראשית המאה הרביעית ונמשך לאיטו, כשהוא מלווה את גסיסתם של המקדשים הפגאניים, עד אמצע המאה השישית.
- ד. אפשר שהמדינה העבירה לכנסייה אדמות קיסר שהיו ברשותה. אילו היה תהליך כזה הרי בסופו של דבר הוא היה גורם למצב שבו המדינה ענייה יותר, והכנסייה עשירה. זה אכן היה המצב באימפריה בסוף התקופה הביזנטית הראשונה.¹⁵⁰ עם זאת, ואף על פי שהדבר הגיוני ומסתבר, אין ראיות לכך שאדמות מדינה הועברו לכנסייה, לא באימפריה ולא בפלשתינה. דווקא באזורים שמוזהות בהם אדמות קיסר (כגון עמק יריחו, עין גדי, עמק יזרעאל, שפלת לוד) אין סימנים להתפשטות מיוחדת של אדמות מנזרים.¹⁵¹

147 נתון זה התברר לאור 'ההישגים' הכלכליים של השיטה הסובייטית ויצר האדם לא השתנה. עוד יש לציין כי לא התייחסתי כאן לשאלה החברתית, כיצד קיבלו תושבי האזור הקמת מנזר בשטחם. זו כבר שאלה אחרת.

A. H. M. Jones, 'Church Finance in the Fifth and Sixth Centuries', *The Journal of Theological Studies* XI (1960), pp. 84–94; ויפסיצקה, כלכלת הכנסייה; זיסימור טריפונידים, כנסייה וכלכלה.

J. P. Thomas, *Private Religious Foundation in the Byzantine Empire*, Washington 1987

150 התקופה הביזנטית נמשכה באסיה הקטנה גם אחרי המאה השביעית, כמובן, ומאמר זה אינו מתייחס אליה.

151 ספראי ופיקסלר, הפקעת קרקעות. באזור שפלת לוד מצוי מנזר עין תאנה, אך הוא איננו יושב על השטחים המחולקים אלא לצידם. A. Shadman, 'The "Monastery of Theodosius" at Khirbet Te'ena', *Liber Annus* 68 (2018), pp. 303–334

באזור שפלת לוד, שהיו בו כנראה אדמות מדינה שחולקו בצורה מאורגנת ונמסרו לַמְגֵדְלִים פרטיים בתקופה הביזנטית,¹⁵² יש כמה מנזרים, אך דווקא הם מחוץ לתחום שבו נשארה חלוקת הקרקעות הקדומה. הווה אומר שאין זיקה בין המנזרים הכפריים לבין האזור של האחוזה הממלכתית או הפרטית. אין בדינו אפוא עדויות לכך שהמדינה העניקה למנזרים אדמה ממלכתית. בשלב זה זוהי הצעה אפשרית, הגיונית, אך לא מוכחת.

ז. הכיפת המשק למשק 'מופנה יצוא'

המשק החקלאי בתקופה הביזנטית הוא משק מופנה יצוא. הענף הבולט ביותר בתחום זה הוא ייצוא שמן זית ויין בקנקני עזה.

קנקני עזה

במחקרים רבים מתברר שארץ ישראל הפכה ליצואנית חשובה של יין ושמן לאימפריה. בפפירוסים נזכרות אשקלון ועזה כמקור למוצרים אלו. המוצרים נארוזו בקנקנים מיוחדים (אמפורות), המכונים קנקני עזה, ובלשון חוקרי הקרמיקה 54 Almagro או LRW4 ו-LRW5.

רק בחלק קטן מהחפירות נעשה מאמץ לתארך את הממצא, או לשערך מה אחוז קנקני עזה מכלל האמפורות. ברם, בחלק מהחפירות זיהו חוקרי הקרמיקה את הממצאים, וספרו ושקלו אותם בעמל רב. מכל מקום, כהיסטוריון אני אסיר תודה על הנתונים. השאלה המעסיקה אותי היא זו שהעסיקה פחות את חוקרי הקרמיקה. במסגרת מאמר זה השאלה היא מה ההשלכות הכלכליות של תופעת הייצוא של קנקני עזה על המשק הארץ ישראלי.

נפתח בסיכום קצר על הממצא: בארץ ישראל נבנו עשרות ככשנים שייצרו כלים אלו. מוצאים אותם מאשקלון בדרום ועד יבנה בצפון. מן הככשנים נותרו גבעות שלמות של שברי חרס. תל מאחז, למשל, בדרום שפלת אשדוד, הוא בעצם גבעה מלאכותית של שבירים כאלו. הוא הדין בתל עירית. באזור אשקלון סָקֵר יעקב הוסטר 27 בתי יוצר, ויגאל ישראל סָקֵר 20 בתי יוצר נחל לכיש.¹⁵³ עד עתה נחפרו יותר מעשרה ככשנים באזור שבין אשקלון ליבנה.¹⁵⁴ זאת המחצית הצפונית

152 ספראי ופיקסלר, שם; וכן הנ"ל, חורבת כספא.

153 הוסטר, סקר אשקלון 5, עמ' 47; 'ישראל, 'סקר בתי יוצר, נחל לכיש – נחל בשור', חדשות ארכיאולוגיות ק (תשנ"ד), עמ' 91-93.

154 מדי כמה חודשים נחפר כבשן נוסף, ובפרסום נמנים כל הככשנים. ראו 'י באומגרטן, 'כבשן צריפה סמוך לצומת גבעתי', עתיקות 43 (תשס"ב), עמ' 42-50*; הנ"ל, 'עדויות לבית יוצר מהתקופה הביזנטית לרגלי תל אשדוד', עתיקות 39 (תשס"א), עמ' 69-74, ושם

של התמונה. מסתבר שמדרום לאשקלון ולעזה שכנו עשרות כבשנים דומים, אלא שבתנאי השטח וההיסטוריה הצבאית של האזור קשה לגלותם.

קנקני עזה הם הממצא הנפוץ ביותר במכלולי אמפורות. בירושלים למשל הם מהווים רוב מוחלט בממצא,¹⁵⁵ וכן בקיסריה (אין נתון כמותי מעורכן), באשקלון, כמובן (אין נתונים כמותיים), וכמעט בכל החפירות בפלשתינה הראשונה. הממצאים הללו הולמים את המוכר מפפירוסי מצרים, המזכירים את השמן והיין מאשקלון ומעזה, והדברים ידועים.

קנקני עזה נפוצים ביותר בכל צפון אפריקה ובשטחים שפעם היו האימפריה הרומית המערבית. באלכסנדריה מהווים קנקני עזה עד כ-70% מכלל האמפורות.¹⁵⁶ שון קינגסלי, שעסק בנושא בסדרת מאמרים, מציין סדרת אוניות טרופות בחופי הארץ ובחופי קפריסין, צרפת וטורקיה, שנמצאו בהן כלי עזה רבים.¹⁵⁷ הם מהווים

רשימה של כבשנים נוספים; פ' נחשוני, 'שרידים מהתקופות הרומית והביזנטית בחורבת חצץ, אשקלון', עתיקות 81 (2015), עמ' 56-97; א' סגל, 'תל יבנה', חדשות ארכיאולוגיות 123 (2011), מהדורה דיגיטלית; ג' סרי, 'צומת נירעם', חדשות ארכיאולוגיות 122 (2011), מהדורה דיגיטלית; ע' פדרוט' אריקסון-גיני, 'אשקלון, שכונת שמשון', חדשות ארכיאולוגיות 124 (2012), מהדורה דיגיטלית; ד' איזונברג-דויד, 'תל עירית', חדשות ארכיאולוגיות 130 (2018), מהדורה דיגיטלית; א' פרץ, 'ח' אל-חנונה', חדשות ארכיאולוגיות 120 (2008), מהדורה דיגיטלית; Y. Gadot and Y. Tepper, 'A Late Byzantine Pottery Workshop at Khirbet Baraqa', *Tel Aviv* 30 (2001), pp. 130-162; Y. Israel and T. Erickson-Gini, 'Remains from the Hellenistic through the Byzantine Periods at the "Third Mile", אשקלון', *Atiqot* 74 (2013), pp. 167-222; P. Pabian and Y. Goren, 'A Byzantine Warehouse and Anchorage South of Ashqelon', *Atiqot* 42 (2001), pp. 211-219

155 צחי דבירה, מידע שנמסר בעל פה.

156 מג'רק, אמפורות; K. Senol, 'A Statistical Essay on the Distribution of Imported Amphorae Finds of the CE Alex Salvage Excavations', S. Marchand and A. Marangou (eds.), *Amphores d'Égypte de la basse époque à l'époque arabe, Cahiers de la Céramique Égyptienne* 8 (1, 2007) pp. 57-75

157 קינגסלי, יין; הנ"ל, אונייה; D. Pieri, 'Regional and Interregional Exchange in the First Millenium Information, Containers and Shiperecks', C. D. Morrisson (ed.), *Trade and Markets in Byzantium*, Harvard 2012, pp. 27-50; P. Reynolds, 'Trade Networks of the 3rd to 7th Centuries: The View from Beirut (Lebanon) and Butrint (Albania) (fine wares, amphorae and kitchen wares)', S. Menchelli et al. (eds.), *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean Archaeology and Archaeometry. Comparison between Western and Eastern Mediterranean*

9% מהאמפורות בְּיָרוּת במאה הרביעית (325–350), מספר המכפיל את עצמו בהמשך אותה מאה (360–400); 45% מהממצא בקרתגו, ו-15% ממכלול אחר בקרתגו; 13% ממכלול האמפורות בצפון ספרד, 20% מהאמפורות ממכלול מדרום ספרד, וכן הלאה.¹⁵⁸ את האוסף השיטתי ביותר ריכז פול ריינולדס, שבחיבורו נסקרו כל אתרי מערב האימפריה וכלל האמפורות שנתגלו בהם,¹⁵⁹ רבים מהם קנקני עזה. כאמור, נמצאו כמויות גדולות של קנקני עזה באלכסנדריה. גרגור מג'רק (Majcherek) מציג את הטבלה הבאה:

אמצע המאה החמישית עד ראשית המאה השישית	3,233 כלים
המאה השישית	5,905 כלים ¹⁶⁰
סוף המאה השישית	1,616 כלים
סוף המאה השישית, ראשית השביעית	3,660 כלים ¹⁶¹
המאה השביעית (עד סופה)	7,161 כלים ¹⁶²
המחצית השנייה של המאה השביעית	914 כלים

מתברר אפוא שהייצוא מארץ ישראל התחיל רק באמצע המאה החמישית. במחצית הראשונה של המאה ההיקף עדיין צנוע יחסית. במחצית השנייה של המאה החמישית הייצוא עולה, ומגיע לשיאו במאה השישית. קנקני עזה המשיכו להופיע בשוקי המזרח התיכון עד סוף המאה השביעית, אך מספרם ירד במחצית השנייה של המאה השביעית (לאחר הכיבוש הערבי ובעטיו). עם זאת, הנתונים הללו גסים. כך למשל

(*British Archaeological Reports International Series* 2185) (1), Oxford 2010, pp. 89–114; O. Karagiorgou, 'Mapping Trade by the Amphora', M. Mundell Mango (ed.), *Byzantine Trade 4th – 12th centuries: The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-Eighth Spring Symposium of Byzantine Studies. St. John College, University of Oxford (March 2004)*, Burlington 2009, pp. 37–58. דקר, גבול.

158 קינגסטלי, יין, עמ' 53–55. לסקירה בעברית ראו עוקד, קנקני עזה.

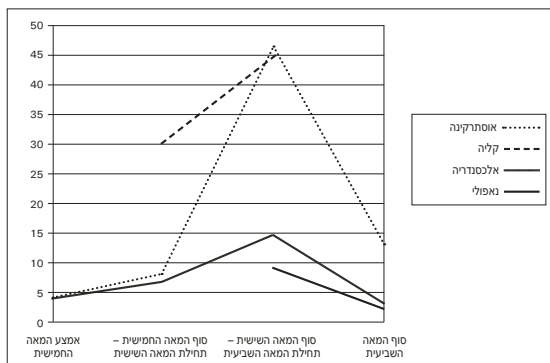
159 P. Reynolds, *Trade in the Western Mediterranean, AD 400–700: The Ceramic Evidence* [British Archaeological Reports International Series 604], Oxford 1995, pp. 194–391

160 ממצא זה מורכב משני טיפוסים של כלים.

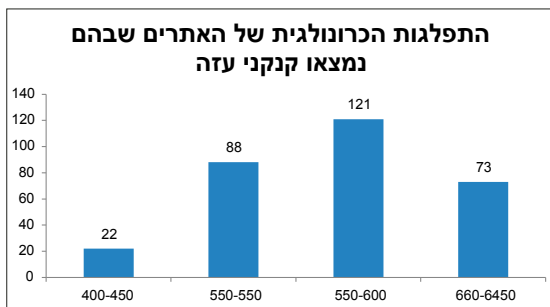
161 גם ממצא זה מורכב משני טיפוסים; יש להניח שהשינוי הכלכלי נובע מהכיבוש המוסלמי וירידת היישוב במצרים, ואולי גם באזור הייצור.

162 מבחינת כלי החרס אפשר שרובם או כולם מהמחצית השנייה של המאה, אך לאור הנתון הבא בטבלה (ירידה דרסטית בכמות הכלים המתוארכים בוודאות למחצית השנייה של המאה השביעית) מסתבר שרוב הממצא משקף את המחצית הראשונה של המאה השביעית.

טיפוס הקנקן ששרר במאה השביעית היה קיים לאורך כל המאה, אבל בהחלט ייתכן שרוב הממצא הוא בעצם מהמחצית הראשונה של אותה מאה (איורים 7-8).

איור 7. התפלגות יבוא קנקני עזה לפי עוקד (קנקני עזה, איור 2)

איור 8. התפלגות יבוא כלי עזה בעקבות הנתונים שאסף קינגסלי (יין), עמ' 90

כן נמצאו כמויות גדולות מאוד של קנקני עזה בצפון מצרים. בדרום מצרים כמות קנקני עזה פוחתת והולכת, והיו כבשנים עצמאיים שייצרו אריזות אחרות.¹⁶³ בדרך

F. Al Ashmawi, 'Pottery Kiln and Wine Production at Burka el Arab', J. Yves 163 (ed.), *Commerce et artisanat dans l'Alexandrie hellénistique et romaine*, Athens 1998, pp. 55-61. כך למשל בברניקי שעל חוף הים התיכון כבר אין קנקני עזה כלל, והוא הדין באתרים קרובים. ראו S. E. Sidebothan and I. Zich (eds.), *Berenike Including A Survey in the Eastern Desert*, Warsaw 2011, p. 116. ברניקי לא התקיימה כעיר בתקופה הביזנטית, אך הייתה מיושבת ויש בה מטבעות מתקופה זו. הוא הדין בארמינה (מערב), ראו K. Weeks (ed.) *The Classic Christian Townsite at Arminna West*, New Haven 1967; וכן במרואיס, ראו M. Hodziewitz, 'Experimental Identification of Local

כלל החוקרים מציינים את היעדר קנקני ארץ ישראל ביוון. עם זאת, בקורינתוס חומר קרמי מפלשתינה הוא 4.8% מהממצא, אבל 9% מכל האמפורות הן אמפורות מארץ ישראל.¹⁶⁴ אבל באתר אחר, באנטיקיטרה, החומר מעוזה מהמאות החמישית-השישית הוא פחות מאחוז. כמו כן בקנכרי רוב הממצא מקומי (72%), וכלי עוזה הם 7% מהאמפורות.¹⁶⁵ כך גם בעוד מכלולים מערי יוון. התיארוך הוא כללי (מאות חמישית-שישית), וכנראה עיקר החומר הוא מהמאה השישית. הממצא בכללותו ידוע זה מכבר. ג'ון הייס, ש'ייסד' את מדע הקרמיקה הביזנטית, כבר הגדיר את האמפורות מהטיפוס המתואר. בתחילה היה היסוס מה לגבי מוצאם של כלים אלו (סוריה, דרום אסיה הקטנה), אך עתה ברור שהכלים הגיעו מאזור עוזה-אשקלון. הספרות על קנקני עוזה ארוכה, ולא כאן המקום למנותה. התופעה ברורה, והיקפה מרשים ביותר. מן התיאורים המעטים בספרות ומן הממצא העכשווי עולה שקנקני עוזה הם אריזה ליינ ולשמן, אך שימשו גם בשימוש משני. השימוש המשני מעצים בצורה מטעה את היבוא מהמזרח, אך דומה שזו הערה שולית מבחינה כמותית. תפקידו של דיון זה הוא לברר מה השפעת יצוא היין והשמן על כלכלת ארץ ישראל.

'עמ' and Imported Pottery from Merois' בספרו של איב (Yves, לעיל בראש הערה זו), עמ' 260-246.

D. K. Pettegrew, 'The Busy Countryside of Late Roman Corinth Interpreting Ceramic Data Produced by Regional Archaeological Surveys', *Hesperia* 76 (2007), pp. 743-784 (at pp. 757-758)

H. Sebastian et al., 'Preliminary Report on Early Byzantine Pottery from a Building Complex at Kenchreai', *Papers* 10 [2015, Digital Publication]

להיכן לא הגיעו קנקני עזה? קנקני עזה אינם נפוצים בחופי סוריה. לא בפרופיריון, לא בצ'ים ולא בראס אל בשיט בסוריה.¹⁶⁶ במזרח סוריה ובמזרח ירדן הם נעדרים.¹⁶⁷ אשר לסוריה – אזור זה סיפק את צרכיו בעצמו, אך לא ייצא כמויות גדולות לשוקי המערב. באסיה הקטנה מצויים כמובן קנקני עזה, אך לא בכמויות גדולות. הכמויות הגדולות נמצאו באזורים שהיו פעם שטחי האימפריה הרומית המערבית – רומא, גליה, ספרד, צפון אפריקה. כלי תוניסיה ששלטו בשוק במאות השלישית והרביעית הרדלו (עקב הכיבוש הוונדלי), והשוק הארץ ישראלי ניצל את החלל שנוצר ודחק את רגליהם. כמו כן, כלי עזה נעדרים מן הספינות הטרופות שבין יוון לסיציליה.¹⁶⁸ בשאר האימפריה דחק הייצור מקיפרוס וקיליקיה את רגלי התוצרת הארץ ישראלית.

166 לראס אל בשיט ראו למשל מיליס ובודרי, ראס אל בשיט; וכן K. Domzalski, *Terra Sigillata, Red Slip and Glazed Wares from Jiyeh (Porphyreon) and Chim in Lebanon, Similarities and Differences in Supplying Coastal and Mountain Customers* [Digital Version, 2013]. ככל ערי החוף של סוריה אין ייצוג לקנקני עזה, או שמספרם נמוך ביותר. הממצא מאזור פיניקיה ומסוריה המערבית נותח בידי ריינולדס בסדרת מאמרים, כגון, P. Reynolds, 'Amphorae in Roman Lebanon: 50 BC to AD 250', *Archaeology and History in Lebanon* 17 (2003), pp. 120–130; idem, 'The Pottery', A. Gutteridge and A. Hoti (eds.), 'The Walled town of Dyrachium (Dures): New Light on the Early Defences', *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003), pp. 367–379; idem, 'Levantine Amphorae from Cilicia to Gaza: A Typology and Analysis of Regional Production Trends from the 1st to 7th Centuries', J. M. Gurt et al. (eds.), *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry* (Conference papers, held at Barcelona, 14th–16th March 2002), [British Archaeological Reports, International Series 1340], Oxford 2005, pp. 561–563; idem, 'Beirut Cooking Wares, 2nd to 7th Centuries: Local Forms and North Palestinian Imports', *Berytus* 50 (2007), pp. 59–81; idem, 'Late Roman Fine Wares 1: Solving Problems of Typology and Chronology. A Review of the Evidence, Debate and New Contexts', *Roman and Late Antique Mediterranean Pottery* 1 (2011), pp. 207–230; idem, 'The Homs Survey (Syria): Contrasting Levantine Trends in the Regional Supply of Fine Wares, Amphorae and Kitchen Wares (Hellenistic to Early Arab periods)', B. Fischer-Genz, et al. (eds.), *Roman Pottery in the Levant: Local Production and Regional Trade (Proceedings of the Round Table Held in Berlin, 19–20 February 2010)*, *Roman and Late Antique Mediterranean Pottery* 3 (2014), pp. 53–65. סוריה, לשם הגיעו מעט קנקני עזה בראשית המאה השישית.

167 בלקלי, קיסריה.

168 קינגסלי, יין, עמ' 53.

בארץ ישראל הגבול הכלכלי של התפשטות קנקני עזה ברור: בחלק הדרומי (פלשתינה הראשונה) התפשט השימוש בייז ובשמן שמקורם בעזה-אשקלון, ואילו בפלשתינה השנייה והשלישית קנקני עזה נעדרים.¹⁶⁹ כלי עזה אינם מופיעים בחפירות בגליל. במערב הגליל (השייך בחלקו לפיניקיה ובחלקו לפלשתינה השנייה) הם 2% בלבד מכל האמפורות. כמעט כל קנקני עזה שנמצאו בחבל ארץ זה הם מאתר אחד, היוצא מהכלל, והוא חורבת עובש, שבה נמצאו 87 כלים מסוג קנקני עזה.¹⁷⁰ הגבול המנהלי 'השיריות' לכאורה הוא פחות או יותר הגבול הכלכלי. עם זאת, הגבול המנהלי אינו חופף בדיוק את הגבול הכלכלי של תפישת קנקני עזה.

בקסטרה, השייכת לשולי פלשתינה הראשונה, כמות כלי עזה יורדת ל-6% בלבד מכלל האמפורות,¹⁷¹ אך בשקמונה הסמוכה חביות עזה הן יותר מחצי הממצא.¹⁷² ברמת הנדיב שבכרמל כלי עזה בולטים ביותר,¹⁷³ אך קילומטרים ספורים משם, בראש הכרמל, מספר כלי עזה דועך. בסומאקה הם מהווים רק אחוז אחד מכלל האמפורות,¹⁷⁴ ובשאר האתרים שנחפרו בכרמל (שלאלה ורקית)¹⁷⁵ אין כלל כלי עזה. הנתונים מסומאקה חשובים מבחינה מתודולוגית. בפרסומים קודמים נטען שבסומאקה מצויים כלי עזה; אכן הם מצויים, אך יש בהם משום אחוז אחד בלבד מכלל האמפורות, הווה אומר שחלקם בשוק היה זניח.

את ייצוא האמפורות אפשר לתארך בהערכה גסה בלבד, שכן לחלק מהטיפוס היו 'חיי מדף' ארוכים. הטיפוסים הספציפיים של קנקני עזה הם מהמאה הרביעית עד סוף המאה השביעית. לפי התיארוך של מג'רק, הגידול בכמות הממצא מעזה מתחיל באמצע המאה החמישית,¹⁷⁶ להלן אציע לתקן מעט תיארוך זה.

169 בלקלי, קיסריה; ריינולדס, צויגמה.

170 בחפירה של אביעם באתר זה לא נמצאו אמפורות מעזה. ראו מ' אביעם, 'נפחייה מן התקופה הביזנטית בחורבת עובש', עתיקות 34 (תשנ"ח), עמ' 63-83.

171 חדר, קסטרה.

172 עמיר, כלי חרס.

173 Y. Hirschfeld, *Ramat Hanadiv Excavations, Final Report of the 1984-1998 Seasons*, Jerusalem 2000, pp. 119-129

174 S. A. Kingsley, 'The Sumaqa Pottery Assemblage: Classification and Quantification', 174 S. Dar (ed.), *Sumaqa - A Roman and Byzantine Jewish Village on Mount Carmel Israel* [British Archaeological Reports International Series 815], Oxford 1999, pp. 263-329

175 ש' דר, סומקה: עיירה יהודית בכרמל, תל אביב 1996; הנ"ל, ש. רקית, אחוזתו של מרינוס בכרמל, תל אביב תשס"ג; ש' דר וי' בן אפרים, שלאלה - עיר הכרמל הקדומה, ירושלים 2018.

176 מג'רק, אמפורות.

כלי עזה אינם הטיפוס היחיד של כלי אריזה ששווקו מפלשתינה הראשונה. כלים מקיסריה ומיבנה נמצאו אף הם. כך למשל נמצא טיפוס ייחודי מאיזור יבנה, שכלים ממנו התגלו רק בשני אתרים במצרים. זמנו פחות מובהק, והוא בין המאות השנייה והשביעית.¹⁷⁷

היכן גדלו המוצרים ששווקו לרחבי האימפריה? בראש ובראשונה אנו עדים לפריחה גדולה במספר הגתות הגדולות (גתות הענק) בתקופה הביזנטית במישור הדרומי. תופעת הגתות הגדולות משתרעת מאשקלון ועד אזור יפו בערך,¹⁷⁸ ולרוחב כל המישור הדרומי. זו כמובן שוב רק חצי התמונה. יש להניח שאותה תופעה קיימת מדרום לאשקלון, אך טרם זוהתה. הגתות מתגלות בעיקר בעת חפירות הצלה, משום שעל פני השטח הן אינן ניכרות. חפירות ההצלה נעשות באזורים שיש בהם בנייה בת זמננו. באזור שמדרום לאשקלון הבנייה מועטת, ויש לכך השפעה על ממצא גתות הענק. להערכתי כל האזור הדרומי, כולל כל הר חברון, היה 'מגויס' לתעשיית הייצוא שנארזה בקנקני עזה.

אינני סבור שהגבול הצפוני של התופעה ברור. גתות גדולות נחפרו גם מצפון לקו האמור. כך למשל הגתות הגדולות בתל קסילה, כפר סירקין, קסטרה¹⁷⁹ נשר ליד רמלה¹⁸⁰ ועוד, בעיקר בדרום בעמק יזרעאל.¹⁸¹ בגליל עצמו מעט גתות ענק, כשם שמספר הגתות בכלל נמוך הרבה יותר.¹⁸²

- I. Taxel and A. Cohen-Weinberger, 'A Newly-Identified Type of Late Antique 177
Palestinian Amphora: Production, Evolution and Use of the Mediterranean Globular
Amphora', *Journal of Roman Mediterranean Archaeology* 32 (2019), pp. 3–31
- 178 מ' שוקרון ואחרים, 'מדרום הר חברון למישור החוף הדרומי גתות ביזנטיות בין מזרע
לישימון', מחקרי יהודה ושומרון כח (2019), עמ' 117–137.
- Z. Yevin, 'Wine and Oil Presses at Kastrā', A. Ayalon et al. (eds.), *Oil And Wine 179
Presses in Israel From the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods (British
;Archaeological Reports International Series 1972)*, Oxford 2009, pp. 105–118
הדס, הגפן, פרסם תמונה נוספת מחורבת קסטרה ותמונות מרשימות לא פחות משדה
ליד גת, ומשקמונה (עמ' 123–125), ועוד הרבה עדויות.
- 180 ולדימיר, הגת ברמלה.
- 181 ספראי ולין, חפירות, עמ' 183, 205; גצוב ואחרים, מדרך עוז; ר' פרנקל וד' אבשלום גורני,
'גת מורכבת במשמר העמק: עדות לשיא התפתחותה של תעשיית היין בארץ ישראל',
עתיקות 58 (2008), עמ' 49–66. רשימת גתות מצויה אצל קינגסלי, אונייה. רשימה אחרת
פרסם איתן איילון כנספח לספרו של ולדימיר, שם.
- 182 כך למשל נמצאה גת בציפורי (טרם פורסמה), בכרוזין (טרם פורסמה) ובאושה (טרם
פורסמה).

ייצוא ענפים חקלאיים אחרים

תופעת הייצוא איננה מתרכזת רק בדרום הארץ. בגולן הצפוני מתאפיינת התקופה הביזנטית בירידה יישובית, שנדון בה להלן, אך בגידול עצום ככמות בתי הבר; ¹⁸³ בגליל העליון והתחתון אין בידינו נתונים באותה מידה, אך ברור שייצור השמן בכמויות גדולות היה מופנה לייצוא. כך למשל בחורבת דנעילה (יישוב המשתרע על פני חמישה דונם) יש ארבעה בתי בר. ¹⁸⁴ בחורבת כרכרה, יישוב בגודל דומה, שבעה בתי בר, מהם – בשניים שנחפרו – יש מתקני בורג גדולים המעידים על ייצור משוכלל ותעשייתי, ¹⁸⁵ וכן בחורבת זבד. ¹⁸⁶ ברחבי הגליל נמצאים עוד מתקנים דומים בהיקף תעשייתי. ¹⁸⁷ הוא הדין במשמר העמק בדרום עמק יזרעאל (לעיל). בתקופה זו גם מתרבות העדויות על ייצוא טקסטיל, ואריגי פשתן בפרט. יש להוסיף את העדויות שהבאנו לעיל על מעורבות בסחר המשי והתבלינים מהמזרח. פלשתינה השנייה ייצרה רק מעט מאוד יין. עדות לכך יש במיעוט הגתות בגליל התחתון והעליון. בית הבר הגדול בסוסיאת שבגולן הוא יוצא דופן באזור. הגליל התמקד בייצור שמן, ובתקופה הביזנטית גם בייצור פשתן וקצת משי כפי שציינו לעיל. גם גידולים אלו היו גידולים 'תעשייתיים' (גידולים שהשלמת ייצורם דרשה מאמץ תעשייתי) ומופני ייצוא.

המקורות הספרותיים מדברים על ייצוא מהגליל לסוריה, שעבר דרך שפלת עכו (ציר עכו כזיב, צור). ¹⁸⁸ לפי מקורות חז"ל חלק גדול מהפירות בשוקי צור וצידון (ואולי אפילו רובם) בא מהגליל היהודי (דרך כזיב), כדברי התוספתא (דמאי א, ח):

הלוקח מן החמרת בצור, ומן המוגירות בצידן – פטור. מן המוגירות בצור, ומן החמרת בצידן חייב. ר' יוסה בי ר' יהודה אומר הלוקח מן המוגירות בצור פטור, ואין צריך. לומר מן החמרת. מחמר אחד בצור חייב. ר' יהודה אומר חמרת היורדת לכזיב חייבת, מפני שחזקתה מן הגליל. וחכמים אומרים הרי היא בחזקתה פטורה, עד שתידוע לך מהיכן הוא.

183 ח' בן דוד, הישוב היהודי בגולן, קצרין תשס"ו, עמ' 193-196.
 184 ר' פרנקל, 'חורבת דנעילה', חדשות ארכיאולוגיות פט (תשמ"ז), עמ' 10-11. R. Frankel, 'The Oil Presses of H. Daniwla', בתוך איילון ואחרים, יין, עמ' 27-30.
 185 R. Frankel, 'The Oil Presses of H. Karkara', בתוך איילון ואחרים, יין, עמ' 25-26.
 186 R. Frankel, 'The Oil Presses of H. Zabadi', בתוך איילון ואחרים, יין, עמ' 31-34.
 187 איילון ואחרים, יין, מציינים רשימת בתי בר גדולים מהגליל. כגון עמ' 53-62, 99-104 ועוד. רשימה מרשימה של בתי בר מאותו סוג מצויה אצל פרנקל, עיבור יין.
 188 ספראי, הכלכלה, עמ' 418-420.

פירות 'חייבים' הם פירות החייבים במעשר מתוך ספק (דמאי), משום שגדלו בתוך גבולות ארץ ישראל. 'מוגירות' הוא סוג של שוק, ו'חמרת' היא שיירת החמורים ששימשה דרך השיווק העיקרית של פירות הגליל. ההלכה עצמה קשה, ומן הסתם מעט משובשת, אך מצביעה על כך שיכול חקלאי בצור ובצידון נחשד בכך שהגיע מארץ ישראל. המדרש התנאי מתאר את 'זבולון' (תושבי מישור החוף) משווק את הפירות שגידל 'יששכר' (תושבי ההר): 'שמח זבולון בצאתך, מלמד שהיה זבולון סרסור לאחיו, והיה לוקח מאחיו ומוכר לגוים ומן הגוים ומוכר לאחיו'.¹⁸⁹ זהו תיאור שמתאר כביכול את שבט יששכר המקראי, אך משקף את התודעה של חכמים המתארים את המצב בזמנם.

עם זאת, או למרות זאת, ייצוא זה איננו בא לביטוי ואיננו משתקף בממצא הארכאולוגי. כלי כפר חנניה וחביות שיחין, שהיו כלי האריזה של הגליל היהודי, לא נתגלו בשוקי סוריה או בארצות המערב. במהלך המאה הרביעית דעכה תעשיית כלי החרס בשני אתרים חשובים אלו, כחלק מהמשבר היישובי-הדמוגרפי בגליל היהודי, שאעסוק בו מעט להלן. בגליל היהודי חדלו מלייצר כלי חרס ייחודיים, והכלים המקומיים הם הכלים הרגילים בדרום פיניקיה (עמק עכו, חורבת עוזה) ובית שאן. הכלים שנוצרו בפלשתינה השנייה מצויים מעט בשוקי סוריה, אך הממצא טרם נאסף ולא כאן המקום לרכוז. הכמויות קטנות בהרבה מאשר אלו של כלי עזה בערי המערב ובמצרים, אך הן קיימות. היקפו של ייצוא זה מחייב אפוא עדיין השלמה. אם כן, אפשר לסכם ולומר שהייצור החקלאי בתקופה הביזנטית בכל רחבי הארץ היה 'מופנה יצוא'. לכך מצטרפים ייצור הפשתן והזכוכית לייצוא.

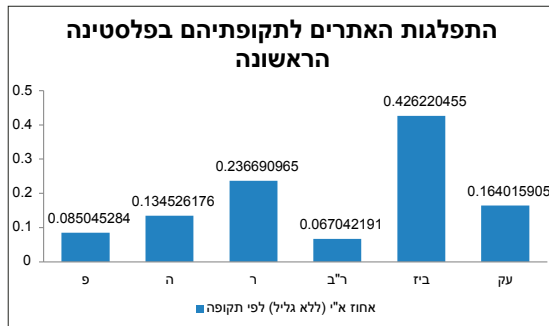
ח. גידול דמוגרפי?

גידול בייצור ובייצוא משמעו, מן הסתם, גידול בתוצר האומי. אחת השאלות העיקריות הנשאלות במחקר הכלכלי הקדום במקרה כזה היא האם הגידול בא לידי ביטוי בממוצע גבוה יותר של תוצר לאומי לנפש. אם היה גידול דמוגרפי ייתכן שהוא השיג את התוצר הלאומי והעוני גדל. על כן צריכים אנו לסטות מעט מדיוננו ולסכם את שאלת הגידול הדמוגרפי. בפלשתינה הראשונה הדברים ברורים. כפי שראינו, כמעט כל הערים גדלו בתקופה הביזנטית (כולל משבר במאה החמישית), והדבר בא לידי ביטוי בגידול במספר הערים ובמספר אתרי הפירות ההצלה שבהם נמצאו שרידים מתקופה זו. יש אף גידול מתאים בממצאי האתרים בסקרים,¹⁹⁰ שמאפיין

189 ספרי דברים, פרשת וזאת הברכה פסקה שנד, עמ' 415.

190 א' פאוסט וז' ספראי, תולדות ההתיישבות בארץ-ישראל, ניתוח כמותי לאור ממצאי חפירות ההצלה, רמת גן 2015, עמ' 229-267. בספר פקפקנו בנתוני הסקרים; אני מביא אותם

את כל משבצות הסקר שבידינו כיום, להוציא חריגים אחדים בצפון. ליתר דיוק, בסקר מפת רגבים בגבול בין הפלשתינות ניכרת ירידה בכמות האתרים מהתקופה הביזנטית. לעומת זאת בראש הכרמל הגידול הדמוגרפי ברור. ייתכן שבכרמל היה שינוי דמוגרפי (כך עולה מחפירות סומאקה), אך לא היה דלדול יישובי.¹⁹¹ השגשוג הגיע גם לשולי פלשתינה הראשונה, בחוף הכרמל הצפוני (שקמונה, קסטרה, כפר סמיר ועוד).¹⁹² שיא השגשוג הוא בשלהי התקופה, בערך במאה השישית. האבחנות בתוך התקופה הביזנטית מחייבות הרחבה נקודתית, ומחקר נפרד (איור 9).

איור 9. התפלגות האתרים לתקופותיהם לפי סקרי פלשתינה הראשונה (באחוז מתוך כלל האתרים. תקופות: הפרסית עד הערבית הקדומה)

בפלשתינה השנייה הדברים מורכבים יותר. בסקרים החדשים, המבוססים על רזולציה גבוהה, ניכר תהליך ירידה המתחיל בתקופה הביזנטית. אולי בראשית המאה הרביעית אולי רק במחצית השנייה של מאה זו. הממצאים הנומיסטיים מעידים על משבר רק במאה החמישית או במחצית השנייה של המאה הרביעית (אחרי רעידת האדמה של שנת 363). הנתון מבוסס על תוצאות הסקרים החדשים באזור.¹⁹³ הירידה איננה כוללת את תחום בית שאן, לא את העיר שגדלה ולא את

בהיעדר נתון טוב יותר.

191 דר, כרמל.

192 חדר, קסטרה; ייבין קסטרה; עמיר, כלי חרס; י' אלגביש, שקמונה לחוף הכרמל, תל אביב 1994; ז' ייבין וג' פינקלשטיין, 'קסטרה בימי המשנה והתלמוד – עיירה יהודית-נוצרית', פרסומי רשות העתיקות (פרסום דיגיטלי, אתר רשות העתיקות).

193 לאיסוף וניתוח ראו ח' בן דוד, 'תרומת הסקרים הארכיאולוגיים לשאלת היקף ההתיישבות בצפונה של ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, א' פלג-ברקת ואחרים (עורכים), בין ים למדבר: על מלכים, נוודים, ערים ונזירים, מחקרים לכבודו של יוסף פטריך (ארץ הגליל 5), צמח על מלכים, נוודים, ערים ונזירים, מחקרים לכבודו של יוסף פטריך (ארץ הגליל 5), צמח 2019, עמ' 35-44. על הירידה היישובית עמדתי כבר בספרי, המאה שנעלמה, והתבססתי

המגזר הכפרי שסביבה.¹⁹⁴ בעיר בית שאן ניכרת יציבות, ולאחר רעידת האדמה בשנת 363 היא השתקמה על פני המתאר הקודם שלה (להוציא פירוק המקדשים), המשיכה לגדול, ובמאה השישית גדלה עוד יותר.¹⁹⁵ בין שאר העדויות בולטת העדות הנומיסמטית שריכז דני שיאון. לפי ספרו יש בגליל התחתון והעליון (פלשתינה השנייה ודרום פיניקיה) 32 מכלולים שבהם יותר מ־30 מטבעות. 8 מתוכם אינם ממשיכים להופיע אחרי שנת 363. שינוי כזה לא יכול להיות מקרי.¹⁹⁶ אשר למגזר העירוני, בציפורי יש גל חורבן באמצע המאה הרביעית, שבו חרבו רובע המקוואות, הווילה בראש הגבעה והתיאטרון, וכן ניטש המע"ר של העיר. במאה החמישית נבנתה הווילה הידועה בשם בית דיוניסוס, נבנה רובע מגורים הכולל בית כנסת, וכן נבנה קרדו גדול על שרידי המע"ר הקדום. האם העיר במאה החמישית גדולה מן העיר במאה הרביעית או השלישית – קשה לומר. גם כאן מספר המטבעות בשטח התיאטרון מעיד על ירידה גדולה לאחר שנת 363. האוסף שמרכז שיאון מציג אותו ממצא בצורה כללית (ללא פירוט כמותי־תקופתי).¹⁹⁷ גבאה הביזנטית פרחה,¹⁹⁸ בעוד בתקופה הרומית (מלאחר המאה השלישית) היא נעלמת מהרשימות (עד המאה השישית). עם זאת מה שהתגלה עד עתה הם שטחי חקלאות סביב העיר, וגודלה של העיר עצמה נותר בגדר תעלומה.

על אותם סקרים שבהם משתמש בן דוד, שטרם פורסמו אז; כן עמדתו על הפסקת הפעילות של בית היוצר הגדול בכפר חנניה. הנחתי אז שהירידה הדמוגרפית בגליל מתחילה בסוף המאה הרביעית והיא נובעת ממשבר המאה החמישית. כיום, לאחר בדיקות ברזולוציה גבוהה יותר, מסתמן שהירידה מתחילה כבר קודם בצורה הדרגתית, וכבר בראשית המאה הרביעית. משבר המאה החמישית היה משבר כלל אזורי.

194 ראו א' כהן־תבור, סקר אזור תל רחוב, עבודה לתואר שני, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2018. כל זאת כנגד זאב וייס, שהסיק שהמאה החמישית בפרט, והתקופה הביזנטית בכלל, היא תקופת פריחה בגליל, על סמך חפירות ציפורי ושימוש בסקרים הישנים, ראו Z. Weiss, 'Defining Limits in Times of Shifting Borders: Jewish Life in Fifth-Century Palestine' J. W. Drijvers and N. Lenski (eds). *The Fifth Century: Age of Transformation (Proceedings of the 12th Biennial Shifting Frontiers in Late Antiquity Conference)*, Bari 2019, pp. 106–119

195 תורתו לד"ר גבי מזור שסיכם למעני את התמונה המורכבת.

196 הבחירה בכמות מטבעות של 30 היא שלי והיא שרירותית במידת מה. כמות מטבעות קטנה איננה עשויה להיות סטייה סטטיסטית. הממצא מבוסס על שיאון, כסף קטן, עמ' 108–130.

197 שיאון, שם. לפי עמ' 124, אתר 178, נתגלו בעיר כולה 605 מטבעות בכל החפירות, ולפי הטבלה בעמ' 241, 505 מטבעות הן מלפני שנת 363. לכל התקופות האחרות נותרו אפוא רק 100 מטבעות.

198 ראו להלן הדיון בגידול הפשתן.

אם כן, נראה כי בפלשתינה השנייה ככלל היה הגידול הדמוגרפי שלילי. מעתה יש שתי אפשרויות לשחזור התהליך היישובי-הכלכלי בגליל:

- א. היישוב היהודי הרדלל בכשליש מגודלו, עקב סיבות שונות (בהן מרד גלוס, רעידת האדמה, הלחץ הנוצרי), ומשום כך ניכרת ירידה יישובית בפלשתינה השנייה ובייחוד ביישובים היהודיים שבה, אך לא רק בהם.
- ב. הייתה ירידה ביישוב בכל פלשתינה השנייה, ובמסגרת זו ירד גם היישוב היהודי.

להערכתה ההסבר השני הגיוני יותר. הירידה איננה תוצאה של אירוע, אלא היא תהליכית. בספרי המאה שנעלמה הצעתי שהגליל סבל מניצול יתר של משאבי הקרקע ודלדול האדמה החקלאית. כל יתר האירועים שעליהם הצביעו במחקר (מרד גלוס, רעידת האדמה, פלישת הוונדלים והשואה האקלימית) הצטרפו לכך. מכל מקום מצטיירת ירידה הדרגתית המתחילה (לפי הסקרים) בראשית המאה הרביעית ומתעצמת עד סופה של המאה, במקביל לתקופת השגשוג בפלשתינה הראשונה. במאה החמישית (כיבושי הוונדלים וירידה בכמות הגשמים) הייתה ירידה כלכלית ומן הסתם גם ירידה דמוגרפית, וניכרת התחזקות רבה במאה השישית, לפחות עד הפלישה הפרסית והשתלטות האסלאם.

בפלשתינה הראשונה הגידול בתל"ג הוא זה שאיפשר את הגידול הדמוגרפי, וקשה לדעת האם התל"ג לנפש גדל. בפלשתינה השנייה בוודאי גדל התל"ג לנפש, אך הגידול הכלכלי היה כנראה פחות מאשר בפלשתינה הראשונה, אף שאין בידינו נתונים מכומתים.

אשר לחלוקת ההכנסות בין רוכדי הציבור, כבר עמדנו על הגדלת הקיטוב הכלכלי ועל כך שהתוספת הכלכלית הגיעה ברובה לידיה של קבוצת העשירים בעלי האחוזות בערים ולטובת המנזרים.

ט. המשמעות הכלכלית של הייצוא

ברור שייצוא מחייב מערך שיווק, שינוע ונמלים. השינוע היבשתי יקר הרבה יותר ומחייב היערכות רבה (סלילת כבישים, הקמת תחנות דרך, שירותי דרך, סידורי ביטחון וכדומה). לאחר מכן היין הועבר באוניות לנמלי העולם הרומי. מטבע הדברים נותרו הרווחים ברובם בארץ ישראל, והכספים הללו הניעו את השוק המקומי. יבוא בהיקף כלכלי זהה פחות או יותר היה חלק מן המערך שהזין את הכלכלה 'הפתוחה'. עם זה, אני סבור שיש הפרזה רבה בהבנת הנתון הכלכלי. בכמה יצוא מדובר? קינגסלי התחיל לחשב חישובים, אך עצר באמצע הדרך. עיקר עיסוקו היה בשאלה

בכמה אמפורות יוצא היין, וכמה אוניות נדרשו להסעתן. לפיכך נשתמש בנתוניו, אך ננסה לבודקם אל מול הפוטנציאל החקלאי של הארץ.

קינגסלי הניח שכל קנקני עזה שימשו לאחסון יין. הנחה זו, כמובן, לא מבוססת. קינגסלי אומנם עסק במאמר בייצור היין, אך ידוע כי הקנקנים שימשו גם לייצוא שמן. יתר על כן, חלקם שימשו בשימוש משני. בשלב זה נתעלם משני שיקולים אלו. לפי חישוביו של קינגסלי שונעו לקרתגו מדי שנה 782,000 ליטר יין; לרומא שונעו במאה החמישית 1.5 מיליון ליטר יין; ובמאה השישית, עקב הירידה הדמוגרפית בעיר, שונעו לשם רק 480,000 ליטר.¹⁹⁹ המודל החשבוני פשוט: מספר תושבי העיר (A) כפול צריכת יין הממוצעת (B). כלומר צריכת יין ממוצעת של 73 ליטר לשנה לתושב, חלקי אחוזו אמפורות עזה מכלל האמפורות. ברם, הנתונים הכמותיים הם כולם אומדנות מתוחכמת בלבד. מספר תושבי האימפריה משוער, וצריכת היין הממוצעת היא לכל היותר ניחוש טוב. המספרים מבוססים בעיקר על נתונים מתוך ספרות על שכבת העילית. קינגסלי הביא בחשבון צריכה של 73 ליטר לשנה בממוצע (לגברים ולנשים); רק לשם השוואה, לפי ספרות חז"ל צריכת משפחה היא 75-94 ליטר יין,²⁰⁰ כך שצריכת היין שהוא מציע סבירה.

אחוזו אמפורות עזה מכלל האמפורות במזרח התיכון משתנה ממקום למקום. לפיכך, וכדי לפשט את הנתונים, נניח שכמות היין שיוצאה לרחבי המזרח התיכון הייתה פי שבעים מהממוצע בין שתי ערים אלו (קרתגו ורומא), כמיליון ליטר יין. אם כן, הנחת היסוד היא שבקנקני עזה-אשקלון יוצאו כ-70,000,000 (70 מיליון) ליטר יין. כאמור יש להניח שקנקנים אלו מייצגים ייצור של פלשתינה הראשונה בלבד; פלשתינה השנייה ייצאה אף היא מוצרים בהיקף לא ידוע, באריות שטרם נתגלו. דונם כרמי יין בארץ ישראל מניב כ-600 ליטר ענבים וכ-360 ליטר תירוש. מתוך זהירות אשתמש בהנחה שדונם כרם מניב 350 ליטר בלבד. כדי לספק את כמות היין הנזכרת נדרשים אפוא 200 קמ"ר נטו בלבד ($70,000,000:350=200,000$); שטחה החקלאי של פלשתינה הראשונה הוא בערך 8,000 קמ"ר (לא כולל המדבריות), כלומר הייצוא הרב המדובר הוא בערך 16% מהפוטנציאל החקלאי של הארץ.

כדי לייצר כמות כזאת של יין היה צריך אפוא משק הארץ להפריש 16% מהשטח החקלאי ולהכין קצת יותר מ-3 מיליון אמפורות בשנה.²⁰¹ את האמפורות הללו ייצאו כ-2,060 אוניות.²⁰² האוניות עברו דרך שני נמלים גדולים, ועוד כעשרה נמלים קטנים יותר. גם אם הייצוא התמקד בנמלים הגדולים הרי שמכל נמל יצאו 3-4

199 קינגסלי, יין, עמ' 55.

200 ספראי, הכלכלה, עמ' 129.

201 אמפורה רגילה מכילה כ-23 ליטר.

202 אונייה ממוצעת אורכה כ-20 מ' והיא עשויה להכיל 34,000 אמפורות. קינגסלי, יין, עמ' 55.

אוניות ביום, ובהן כ־100 מלחים. אלו נתונים מתקבלים על הדעת שאינם משנים את מפת התעסוקה והכלכלה של פלשתינה הראשונה.

החישוב עד כאן מתייחס לכל הייצוא כאל ייצוא יין. אם הייצוא כלל גם שמן, הנתונים משתנים, כמובן,²⁰³ אבל בסופו של דבר החישוב מבוסס על כמות הקנקנים, כך שכל ייצוא של שמן הוא על חשבון ייצוא היין. יש להניח שהיה שיווי משקל בין שני ענפים אלו, אך החלוקה הכמותית ביניהם לא ידועה.

עם כל ההסתייגויות שהוצעו, ועם הידיעה שבסיס הנתונים משוער, הרי הייצוא שעליו מדובר איננו משנה את כל המבנה הכלכלי. יש לו השפעה רבה, ועלייה של 16% בהכנסה היא עלייה ניכרת, אך עדיין איננה בבחינת עלייה דרמטית. יש לזכור שהעלייה משתרעת על פני מאה שנים לפחות, כך שמדובר בתוספת של 0.16% לשנה, עלייה קטנה למדי בתל"ג. הייצוא בא כמובן על חשבון ייצור לשוק המקומי, כך שאין הוא תוספת נקייה לרווח, אלא יש להפחית את ההכנסות שהיו בעבר משטחים אלו, שכן גם לפני שהפכו לייצרני יין היו הכנסות כלשהן מן השטחים הללו.

מאליה עולה השאלה היכן היה כושר הייצור החקלאי של התקופה הביזנטית בתקופה הרומית? השאלה חריפה עוד יותר בגולן ובגליל. באזור זה העלייה בייצור החקלאי (של השמן), והפניית הייצור לייצוא מלווה בירידה יישובית. חלק מהעלייה בכושר הייצור הוא תוצאה של נטיעה נמרצת בשפלה הדרומית, נטיעת מטעים שבאה לידי ביטוי בכניית גתות הענק שהוזכרו. אך מדוע לא נוצל האזור במידה דומה קודם? זאת ועוד, מה גרם לעלייה כה דרסטית בכושר הייצור של הארץ?

י. מדד האוניות הטרופות

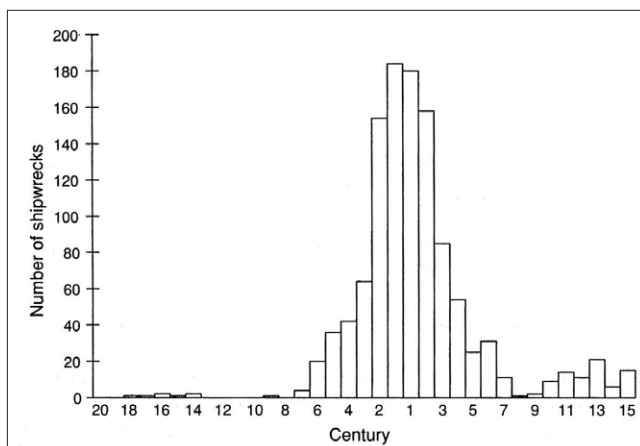
בשעתו פרסם איי. ג'יי. פרקר נתון סטטיסטי מרתק על טביעת אוניות בים התיכון (איור 11).²⁰⁴ לפי הנתון הזה היה שיא של טביעות במאה הראשונה לספירה, ומאז חלה ירידה מתמדת והדרגתית עד המאה השביעית. מתקופה זו ואילך מספר האוניות הטרופות הולך ופוחת והוא נמוך ביותר. מכאן הוצעה המסקנה שהמסחר האזורי דעך בהדרגה לאחר שהגיע לשיאו במאה הראשונה. מאז פרסום הנתונים של פרקר נמצאו אוניות טרופות רבות. אגב, ישראל תרמה לגידול במספר האוניות שנמצאו בזכות המחקר המפותח בארצנו. הנתונים מרוכזים בכמה מאגרים, שהחשוב בהם

203 הצריכה של יין בארץ ישראל הייתה כמחצית מצריכת השמן, והייצור – 13.2 ליטר במוצע לשנה. היות מפיק יכול אחת לשנתיים, ראו ספראי, הכלכלה, עמ' 122.

204 פרקר, אוניות.

הוא האוסף של המרכז לכלכלה רומית, שנמצא באוקספורד. מה שהיה מחקר חלוצי הכרוך באספנות מסובכת הפך לקל הרבה יותר. הנתון לא השתנה במהותו.²⁰⁵ בדקתי את הנתונים כחתכים שונים, כגון אוניות בחופי המזרח של הים התיכון לעומת מספרן במערב, והתוצאה לא השתנתה. הנתון הסטטיסטי של פרקר נכון גם לגבי המספר הכולל, וסטיית התקן היא מינימלית.

מאמרים חשובים אחדים הציעו סיבות לירידה זו, החל מדעיכת המסחר והפסקת הכיבושים, וכלה בשינוי הדרגתי, שבו השתנה המסחר ממסחר צנטרליסטי היררכי ליעד מרכזי אחד (רומא) למסחר רב יותר בין ובתוך האזור היבשתי, שאין לו ביטוי באוניות טרופות. אבל הנחת היסוד הייתה שאכן מספר האוניות הטרופות מייצג את מספר האוניות הנוסעות, וממילא את הסחר הגדול (long run trade). הנתון שהועלה פה, המבוסס על מסקנות מחפירות בכל האימפריה, עומד בסתירה למסקנות של פרקר, שכן הוא מלמד על סחר בינלאומי ער בתקופה הביזנטית, רב יותר מאשר בתקופה הרומית.

איור 10. אוניות טרופות בים התיכון, לפי פרקר, אוניות

כנראה ההשערה (הנחת היסוד) שמספר האוניות הטרופות מייצג את הסחר היבשתי, וממילא את כלכלת האימפריה הרומית, היא השערה בעייתית. ברחבי האימפריה היו המאות השנייה והשלישית תקופה של שגשוג, שבא לידי ביטוי

A. Wilson, 'Quantifying Roman Economic Performance by Means of Proxies: 205 Pitfalls and Potential', F. de Callataÿ (ed.), *Long-Term Quantification in Ancient Mediterranean History* [Pragmateiai 27], Bari 2014, pp.147–167

בגידול בערים, גידול במפעלי ייצור, גידול דמוגרפי וכן הלאה. לגידול הדמוגרפי באימפריה במאות השנייה והשלישית ראיות רבות.²⁰⁶ בארץ ישראל גרמו מרידות היהודים בתקופה זו לירידה כלכלית, ועיכבו את גילויי השגשוג, אך לא הייתה לכך השפעה מעבר לגבולות תחום היישוב היהודי. יש אפוא להסיק כי הנתון על מספר האוניות הטרופות חשוב, אך כנראה איננו מייצג את היקף המסחר הבין-אזורי בתקופה. אולי היה שינוי בגודל האוניות ובחסינותן, ואולי שינוי בנתיבי השיט. כלומר עד למאה הראשונה היה השיט צמוד לחוף משום שעיקרו היה העברת סחורות בין אזורים סמוכים, בין עיר חוף אחת לחברתה ('בין עכו ליפו').²⁰⁷ דוגמה לסחר חופים כזה מופיעה בחיבור דוקטרינת יעקב מהמאה השביעית, העוסק בסוחר הנע מעכו לשקמונה. סחר כזה בא לידי ביטוי באוניות טרופות שנמצאות לאורך החוף. בתקופה מאוחרת יותר העזו הסוחרים להפליג ישירות לעמקי הים התיכון ולקצר את הדרך מערי האימפריה לרומא. אוניות המשיכו לטבוע באותו קצב, אך שרידיהן שוכנים במעמקי הים, רחוקים מעינו של הצולל המצוי, שפועל לאורך החופים. כך או כך, מספר האוניות הטרופות מעניין, אך אינו מייצג את המסחר ארוך הטווח באימפריה.

י. המאה החמישית והממצא הנומיסמטי-הכמותי

בעיה אחרת מעלה שאלת המאה החמישית בכלל. בעבר טענתי שמאה זו (408-491) מתאפיינת במיעוט דרסטי של מטבעות נחושת. הירידה במספר המטבעות קיימת בכל המזרח התיכון, כולל ערי סוריה ואסיה הקטנה, וזו עדות לירידה כלכלית-דמוגרפית במזרח האימפריה בכלל, ובארץ ישראל בפרט. מטבעות הנחושת אינן מייצגות מסחר, שכן במסחר הגדול השתמשו בעיקר במטבעות כסף, ומעט במטבעות זהב, אך זו עדות לפעילות אנוש, ובמאה החמישית חלה ירידה בפעילות זו.²⁰⁸ בשלב ראשון הותקף הנתון הכמותי, והטענה הייתה שהירידה המדוברת היא נקודתית ולא שיטתית. מחפירות חדשות מתברר שאכן הנתון הסטטיסטי מאמת ברוב החפירות. עתה הוצעו הסברים שונים לתופעה, כגון הטיעון שבמאה החמישית השתמשו במטבעות המאה הרביעית, או שלא הייתה אספקה מספקת של מטבעות המאה החמישית. שני הטיעונים אינם מתקבלים, בעיקר משום שיש אתרים שבהם

S. A. Alcock, 'The Eastern Mediteranean', W. Scheidel (ed.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge 2007, pp. 696-719

207 משנה, נדרים ג, ו. בעיני המשנה סוחרי חופים אלו אינם 'יורדי ים' אמיתיים, וראו עוד בבלי, פסחים נ ע"ב.

208 ספראי, המאה שנעלמה.

המאה החמישית מיוצגת במלוא היקפה, ומכאן שאין כאן בעיה כללית של מדיניות מוניטרית אלא תופעה כלכלית הנכונה ברוב הערים וברוב המכלולים, אך לא בכולם. כמו כן התברר שבמאה החמישית השתמשו במטבעות המאה הרביעית, אך לא בכמות גדולה יותר מאשר במאות אחרות. גם במאה השישית השתמשו במטבעות המאה החמישית, ומתברר שבמטמוני המאה השישית מיוצגת המאה החמישית, כשם שבמטמוני המאה החמישית מופיעות מטבעות המאה החמישית בהיקף רגיל, ולא ניכרת כל בעיה של היעדר אספקה מתאימה שלהן.²⁰⁹ ועדיין יש הטוענים שמיעוט המטבעות נובע מכך שיוצרו פחות מטבעות מאשר במאות הקודמות. לא הכלכלה גרמה למיעוט מטבעות, אלא שמיעוט המטבעות נבע מהחלטה מנהלית.²¹⁰ הצעד

209 למחלוקת העקרונית בשאלה אם מספר המטבעות קשור לירידה דמוגרפית או לתופעות אחרות ראו ספראי, המאה שנעלמה, עמ' 15–25. לנתונים דומים הגיעו גיטלר ווייסבורד H. Gitler and D. Weisburd, 'Coin Finds from Villages in Palestine During the Late Roman and Byzantine Periods (A.D. 383–696/7): A Quantitative Examination of Monetary Distributions', J. Lefort, C. Morisson and J. P. Sodini (eds.), *Les Villages* (A.D. 383–696/7): A Quantitative Examination of Monetary Distributions', J. Lefort, C. Morisson and J. P. Sodini (eds.), *Les Villages dans l'Empire byzantin (IVe-XVe siecle)*, Paris 2005, pp. 539–552. מבלי להכיר את ספראי, המאה שנעלמה, הגיעו גיטלר ווייסבורד לאותם נתונים, אך לא נתנו להם את הפירוש המתבקש שהצעת. לטיעון הנגדי של ביובסקי ראו G. Bijovsky, 'The Currency of the Fifth Century C.E. in Palestine: Some Reflections in Light of the Numismatic Evidence', *Israel Numismatic Journal* 14 (2000–2002), pp. 196–210. ראו Z. Safrai, 'Where are the Fifth-Century Coins?', *ibid* 18 (2011), pp. 198–208. E. M. Meyers et al., *Excavations at Ancient Nabratein: Synagogue and Environs*, Winona Lake 2009; G. M. Fitzgerald, *The Four Canaanite Temples of Beth Shean*, Philadelphia 1940, p. 270; G. Bijovsky, 'The Coins', Y. Hirshfeld (ed.), *En-Gedi Excavations II*, Jerusalem 2007, pp. 157–253 (p. 161); A. Moorhead, 'The Coins from the Excavations at Tel Jesreel', *Numismatic Chronicle* 168 (2008), pp. 453–474; E. O. Giocochea, *Excavations en el Agora de Gerasa en 1983*, Madrid 1986; T. Marot, *Las Monedas*, Madrid 1998; D. R. Edwards, 'Khirbet Qana: From Jewish Village to Christian Pilgrim Site', *The Roman and Byzantine Near East* 3 (2002), pp. 101–128; A. Berman, 'The Coins', עמ' 276–275. הירידה במאה החמישית ניכרת גם בממצא הקרמי בראס אל בשיט בצפון סוריה ראו מיליס ובורדי, ראס אל בשיט; דקר, גבול.

210 P. Guest, 'The Production, Supply and Use of Late Roman and Early Byzantine Copper Coinage in the Eastern Empire', *The Numismatic Chronicle* 172 (2012), pp. 105–131

הבא היה התגלית שהמאה החמישית היא תקופת יובש אקלימי. זוהי תגלית נוספת שמצטרפת לרשימת קטסטרופות אקלימיות במאה השישית.²¹¹ אם המאה החמישית היא תקופת ירידה – כיצד זה התחולל הפיתוח החקלאי שבא לידי ביטוי בייצוא בקנני עזה? לדעתו של קינגסלי העלייה בייצוא, שניכרת מן העלייה בכמות קנני עזה ברחבי המזרח התיכון, מוכיחה שהמאה החמישית איננה תקופת ירידה.²¹² כיצד יש לדעתו להתמודד עם הנתונים על הירידה בכמות המטבעות? אין הוא מסביר.

ברם, כפי שהוכח לעיל, כל הייצוא האדיר לצפון אפריקה ולשטחים שהיו פעם האימפריה הרומית המערבית היה פחות מ-16% מהייצור החקלאי של פלשתינה הראשונה. אפשר אפוא שגם המשק הנחות של המאה החמישית היה מסוגל לייצר כמות כזאת ללא כל קושי, חרף הירידה הכלכלית הכללית, ובעת ובעונה אחת איתה. מן הראוי להדגיש שטיפוסי הקנקנים של קנני עזה החלו להופיע במאה החמישית, ברם הנתונים על עלייה כמותית גדולה בהם מופיעים בעיקר משלהי אותה מאה. לפי הנתונים מאלכסנדריה שהובאו לעיל, הטיפוס הקדום של הכלים הוא רק מהרבע האחרון של המאה החמישית, וגם הוא בכמויות קטנות יותר מאשר במאה השישית. המסקנה שהמאה השישית היא התקופה שבה פרח המסחר בקנני עזה, ובמאה החמישית היה המסחר בכמויות קטנות יותר, עולה כבר מטבלה שפרסם קינגסלי.²¹³ מסקנה זו מובלטת בנתונים במאמריהם של מג'רק ושרית עוקד, אך משום מה נשמטה מעין החוקרים (לעיל, איור 3). כלומר, ייצוא היין והשמן התחולל בשלבי היציאה מהמשבר של המאה החמישית. הפיתוח של ייצוא קנני עזה ראשיתו בעיקר בהפניית משאבים קיימים מצריכה פנימית לייצוא; מחקלאות בייצור עצמי, שהשקיעה חלק ממשאבי הקרקע לגידול דגנים, כלומר ייצור לצריכה עצמית תוך ניצול לא מרבי של פוטנציאל הקרקע, לחקלאות מופנית יצוא, שנתגלתה כיעילה יותר (איורים 6-7 לעיל).

הווה אומר, בשלב הראשון התאפשר הייצוא של התקופה הביזנטית תוך ניצול יעיל יותר של מלאי הקרקע הקיים. בשלב השני חייב שגשוג הייצוא שימוש במשאבי קרקע חדשים שטרם נוצלו כהלכה. ייצוא בהיקף כזה משמעו בהכרח שגשוג כלכלי.

211 פוקס ואחרים, ענני אבק.

212 קינגסלי, יין, עמ' 54.

213 שם, עמ' 55.

יא. יבוא ויצוא בשוק המקומי

ברחבי הארץ מצויות סחורות יבוא רבות. יש על כך עדויות רבות, ואין טעם למנותן. אולם יש הבדל מהותי בין התקופה הרומית הקדומה לתקופה הביזנטית. במאה הראשונה נמנע היישוב היהודי משימוש בכלים מיובאים; כלי הגשה מחוץ לארץ אינם מופיעים במכלולים כפריים אלא רק בערים ובכתי אחוזה. גם אמפורות יבוא מועטות, כלומר גם יבוא המזון מחוץ לארץ היה מזערי. מסתבר שהסיבה לכך היא דיני טהרה, ברם ההימנעות מכלי יבוא נראית חזקה יותר מאשר השמירה על דיני טהרה. עמי הארץ (שהיו רוב היישוב היהודי) לא שמרו על דיני טהרה במלואם, ואילו החרמת היבוא נראית אחידה ביותר.²¹⁴ הסיבות לכך שנויות במחלוקת. אפשר שההלכה גרמה לכך, ואפשר שהיה זה נוהג לאומי, או אילוצים כלכליים. לא אפשר ובוויכוח זה שכן הוא איננו נוגע לדיון הכלכלי במסגרת זו.

חסרים לנו מכלולים בדוקים מהמאות השנייה והשלישית, אך בתקופה הביזנטית נוכחות כלי היצוא, כולל אמפורות, מובהקת. גם בנושא זה חסרים לנו נתונים על אחוז אמפורות היבוא מכלל האמפורות ברחבי הארץ. בפרסומים הודגש הממצא של אמפורות מיובאות, ובכל זאת ברור שהאמפורות המיובאות הן מיעוט מכלל האמפורות המקומיות. הווה אומר, השוק המקומי נשען בעיקר על ייצור מקומי. דינה אבשלום גורני בדקה את מצאי הקנקנים בתקופה הביזנטית.²¹⁵ מתברר כי בחלק מהאתרים כלי היבוא הם רוב הממצא (חורבת כליל, סער). בתקופה ההלניסטית היא מציינת 33 כלים מתוך 367 (9%), ובתקופה הרומית כל הכלים הם מקומיים. באזור זה כלים פניקיים הם כלים מקומיים, שכן האזור שנבדק על ידה חלקו פניקי וחלקו גלילי-יהודי.

אם כן, כלי יבוא חדרו לארץ וכן יובאו מוצרי מזון. יש לכך מאות עדויות ספרותיות מתקופת התלמוד, אך שוב חסרים לנו נתונים כמותיים להערכת התופעה ולבדיקת מגמות כרונולוגיות בה.

ההיבט האתני

עד כאן אין לתהליכים הכלכליים היבט אתני מובהק, הם התחוללו גם באזורי יישוב לא יהודיים. ההיבט האתני הוא במעגל השני. הציבור היהודי היה ברובו איכרים

A. M. Berlin, 'Romanization and anti-Romanization in pre-Revolt Galilee', *The First Jewish Revolt*, London 2002, pp. 57–73

215 היא בדקה וריכזה 4,412 כלים, מתוכם זהו 4,241. מתוך סך זה 91.6% זהו כקנקנים מקומיים, ורק 8.3% קנקני יבוא. ד' אבשלום גורני, קנקני התקופה ההלניסטית, רומית וביזנטית בגליל המערבי – היבטים כרונולוגיים, טיפולוגיים ורגיונליים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, רמת גן 1996, עמ' 91–93.

עצמאיים; הם אלו שספגו את מלוא הקושי שיצר המצב החדש, וממילא הם אלו ששילמו את מחיר הקדמה החקלאית.

סיכום אינטגרטיבי

ראינו אפוא תהליכים אחרים הקשורים זה לזה. שינוי במבנה הבעלות על הקרקע, מבעלות זעירה לבעלות מרכזית (עשירים ומנזרים); גידול אורבני ותנועה מהכפר אל העיר; שינוי חקלאי ועיצוב חקלאות מופנית יצוא (מעבר מגידול דגנים לייצור יין ושמן בפלשתינה הראשונה; ושמן, פשתן ומוצריו וכלי זכוכית בפלשתינה השנייה; ייצוא נמרץ, ומן הסתם גם עלייה מסוימת ביבוא (דגנים); יש להניח שהגידול בייצוא ובהכנסות הקשורות אליו אפשר את הגידול האורבני. כאמור, המעבר מבעלות זעירה לבעלות ריכוזית קיבל תנופה בעקבות המרידות. בשלב זה (במאה הראשונה והשנייה) היה זה מעבר אלים; יש לו עדויות רבות, אך היקפו עלום. המשך התהליך לא היה אלים. מסתבר שהפנית הייצור החקלאי לייצוא זרזה את התהליך. החקלאי הזעיר (היהודי, בדרך כלל) הצליח בקושי לשרוד בתנאי החקלאות המסורתית. חקלאות מופנית יצוא מחייבת תחכום, התחככות עם סוחרים, התמצאות בתנאי השוק והקמת הסדרי מכירה. כל אלה גרמו קושי לא מבוטל לחקלאי הזעיר, והיו זרו טבעי למכירת הקרקעות ליצרן ריכוזי.

מקורות

- יוסטיניאנוס = Codex Justinianus
 אוסביוס, ראו אונומסטיקון
 אונומסטיקון, מהדורת מלמד = ע"צ מלמד, האונומסטיקון של אבסביוס, ירושלים תרצ"ג
 אונומסטיקון, מהדורת נוטלי-ספראי = S. Notley and Z. Safrai, *Eusebius, Onomasticon*, Leiden 2005
 אונומסטיקון, מהדורת קלוסטרמן = E. Klostermann, *Eusebius das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, Hildesheim 1966
 פרופיירוס מעזה = G. F. Hill (translator) *The life of Porphyry, Bishop of Gaza by Mark the Deacon*, Oxford 2013
 שלושה נזירים (חיי דניאל, חיי יוחנן, חיי תיאודורוס) = E. Dawes and N. H. Baynes (editors and translators), *Three Byzantine Saints*, Crestwood 1996, pp. 170–195
 עמ' 1–84; חיי תיאודורוס, עמ' 87–194; חיי יוחנן, עמ' 195–270

רשימת הקיצורים

- M. Aviam and J. Ashkenazi, 'Monasteries, Monks and Villages in Western Galilee in Late Antiquity', *Journal of Late Antiquity* 5 (2012), pp. 269–297
- E. Ayalon et al. (eds.), *Oil and Wine Presses in Israel from the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*, Oxford 2009
- R. Elter and A. Hassoune, 'Le monastère de saint Hilarion: vestiges du site de Umm el-'Amr', C. Sal iou (éd.), *Gaza dans l'Antiquité tardive: Archéologie, rhétorique, histoire*, Salerne 2005, pp. 13–40
- R. Elter and A. Hassoune, 'Le complexe du bain du monastère de Saint Hilarion à Umm el-'Amr: première synthèse architecturale', *Syria* 85 (2008), pp. 129–144
- J. A. Blakely, 'Ceramics and Commerce: Amphorae from Caesarea Maritima', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 271 (1988), pp. 31–50
- B. Brenk, 'Monasteries as Rural Settlements: Patron-Dependence or Self-Sufficiency?', W. Bowden, L. Lavan and C. Machado (eds.), *Recent Research on the Late Antique Countryside* [Late Antique Archaeology vol. 2], Leiden/Boston 2004, pp. 447–476
- A. H. M. Jones, *The Cities of the Roman Provinces*, London 1971
- Y. Gorin-Rosen, 'The Ancient Glass Industry in Israel: Summary of the Finds and New Discoveries', M. D. Nenna (ed.) *La route du verre, ateliers primaires et secondaires du second millénaire av. J. C. au Moyen Âge* [Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 33], Lyon 2000, pp. 49–63
- Y. Gorin-Rosen and N. Katsnelson, 'Local Glass Production in the Late Roman-Early Byzantine Periods in Light of Glass Finds from Hirbat El Niana', *Atiqot* 57 (2007), pp. 74–154
- B. Jairus, *Rural Communities in the Late Empire A.D. 300–700: Monetary and Economy Aspects*, Oxford 1992
- גלילי ואחרים, הים התיכון = א', גלילי ואחרים, 'חופי ים התיכון, מטעני זכוכית גולמית', חדשות ארכיאולוגיות 127 (2015), מהדורה דיגיטלית
- גצוב ואחרים, מדרך עוז = נ' גצוב ואחרים, 'שיאה של חקלאות הגפן הקדומה לאור החפירות סמוך לח'ירבת אל חשאש (מדרך עוז) במרחב הכפרי שבין גבע ללגיו', עתיקות 89 (תשע"ח), עמ' 75–132
- דיין, מנזרים = א' דיין, מנזרים בצפון שפלת יהודה וברום הר שומרון בתקופה הביזנטית ובתקופה המוסלמית הקדומה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2005
- M. Decker, 'Frontier Settlement and Economy in the Byzantine East', *Dumbarton Oaks Papers* 61 (2007), pp. 217–267

- דר, כרמל = ש' דר, יישובים כפריים על הכרמל בעת העתיקה, ירושלים תשע"ב
 הרס, הגפן = ע' הרס, הגפן והיין בארכיאולוגיה של ארץ ישראל, תל אביב תשס"ח
 Y. Huster et al., *Ashkelon 5: The Land Behind Ashkelon*, Winona= סקר אשקלון
 Lake 2015
- הירושפלה, המדבר = ' הירושפלה, המדבר של העיר הקדושה, ירושלים תשס"ב
 G. D. Weinberg (ed.), *Excavations at Jalame: Site of a Glass Factory in*
Late Roman Palestine, Columbia 1988
- E. Wipszycka, 'Les aspects économiques de la vie de = היבטים כלכליים
 la communauté des Kellia', P. Bridel (ed.), *Le site monastique copte des Kellia*.
Sources historiques et explorations archéologiques, Actes du colloque de Genève
(13–15 1984), Geneva 1986, pp. 117–144
- E. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques = כלכלת הכנסייה*
des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècle, Brussels 1972
- E. Wipszycka, *Moines et communautés monastiques en Égypte = מנזרים*
(IVe–VIIIe siècles) [The Journal of Juristic Papyrology Supplement 11], Warsaw 2009
- W. A. Vladimir, *Wine Presses at the Nesher Ramla Quarry, A – הגת ברמלה =*
Thousand Years of Winemaking, Haifa 2015
- E. Zisimou-Tryfonidim, *The Church Involment in = כנסייה וכלכלה*
the Economic Life of the Early Christian Greek Towns, Master thesis, Birmingham
 University 2014
- E. Hadad, 'Roman Byzantine Amphorae from a Terrestrial Site and its = קסטרה
 Underwater Environs: Horbat Castra and Kfar Samir (Southern Levant) as a Case
 Study', *Levant* 41(1) (2009), pp. 79–91
- A. Taxel, 'Rural Monasticism at the Foothills of Southern Samaria and = מנזרים
 Judaea in the Byzantine Period: Asceticism, Agriculture and Pilgrimage', *Bulletin*
of the Anglo-Israel Archaeological Society 26 (2008), pp. 7–57
- B. Layton, 'Social Structure and Food Consumption in an Early = המנזר הלבן
 Christian Monastery: The Evidence of Shenoute's Canons and the White Monastery
 Federation A.D. 385–465', *Le Muséon* 115 (2002), pp. 25–56
- I. Magen, *Flavia Neapolis: Shechem in the Roman period*, Jerusalem 2009 = מגן, שכם
 G. Majcherek, 'Gazan Amphorae: Typology Reconsidered', H. Meyza = אמפורות
 and J. Młynarczyk (eds.), *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean*
– Advances in Alexandria's Long Distance Trade in Late Antiquity – The Amphora
Evidence: Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens.
Monographs of the Danish Institute at Athens. Scientific Studies (Acts of the II
Nieborów Pottery Workshop), Warsaw 2004, pp. 163–178
- G. Mazor and A. Najjar, *Nysa-Scythopolis: The Caesareum and = בית שאן*
the Odeum, Jerusalem 2009

- P. Milis and N. Beaudry, 'Pottery from Late Roman Ras = ראס אל בשיט', *el Bassit Syria*, S. Menchelli et al. (eds.), *Late Roman Coarse Wares 3* (2010), pp. 857–866
- H. C. Noeske, *Münze aus Ägypten*, I [Studien zu Fundmünzen der= מטבעות Antike], Berlin 2000
- ספראי, גבולות = ז' ספראי, גבולות ושלטון בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ם
- Z. Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, London 1994 = ספראי, הכלכלה
- Z. Safrai, *The Missing Century*, Leuven 1998 = ספראי, המאה שנעלמה
- ספראי ולין, גבע = ז' ספראי ומ' לין, 'המבנה הכלכלי של גבע', ב' מזר (עורך), גבע – הפירות במשמר העמק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 120–166
- ספראי ולין, הפירות = ז' ספראי ומ' לין, 'הפירות וסקרים באיזור משמר העמק', ב' מזר (עורך), גבע – הפירות במשמר העמק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 214–167
- ספראי ופיקסלר, הפקעת קרקעות = ז' ספראי וי' פיקסלר, 'הפקעת קרקעות בארץ-ישראל ומשמעותה ההיסטורית-מרחבית', ירושלים וארץ ישראל 10–11 (תשע"ח), עמ' 323–376
- ספראי ופיקסלר, חורבת כספא = ז' ספראי וי' פיקסלר, 'ניתוח חלוקת הנחלות בחר' כספא', שומרון ובנימין ג (תשנ"ג), עמ' 202–223
- עוקד, קנקני עזה = ש' עוקד, 'קנקני עזה – היבטים כרונולוגיים וכלכליים', א' ששון ואחרים (עורכים), אשקלון – עיר לחוף ימים, אשקלון תשס"א, עמ' 227–250
- R. Amir, 'Pottery, Stone and Small Finds from Shiqmona', *Atiqot* 51 = כלי חרס (2006), pp. 145–161
- D. O. Fuks et al., 'Dust Clouds, Climate Change and Coins = ענני אבק = Consilience of Palaeoclimate and Economy in the Late Antique Southern Levant', *Levant* 49 (2017), pp. 205–223
- פרנקל, עיבוד יין = ר' פרנקל, תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא המשנה והתלמוד, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב תשמ"ד
- A. J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman = אוניות Empire* [British Archaeological Reports International Series 380], Oxford 1992
- A. Konstantinidou, *Pots and Monks*, Leiden 2012 = קונסטנטינידו, סירים ונזירים
- S. A. Kingsley, *A Sixth-Century AD Shipwreck off the Carmel Coast*, = קינגסלי, אוניה Israel [British Archaeological Reports International Series 1065], Oxford 2002
- S. A. Kingsley, 'The Economic Impact of the Palestinian Wine Trade in = יין Late Antiquity', idem and M. Decker (eds.), *Economy and Exchange in the East Mediterranean During Late Antiquity*, Oxford 2001, pp. 44–68
- רול ואיילון, אפולוניה = י' רול וא' איילון, אפולוניה ודרום השרון, תל אביב 1989
- P. Reynolds, 'Zeugma: Transport Amphorae of the First to Seventh = ציגמה = Centuries (Early Roman to Byzantine Periods)', W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford Archaeology*, vol. I, Oxford 2013, pp. 93–161
- D. Syon, *Small Change in Hellenistic-Roman Galilee*, Jerusalem 2015 = כסף קטן

